

OSMANLI ARŞIV BELGELERİNE GÖRE ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDA FRANSA'NIN ROLÜ

*(The French Role in Appearance of Armenian Problem According to
Ottoman Archive Records)*

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTINTAŞ*

ÖZET

Doğu Hıristiyanlarının geleneksel koruyucusu olan Fransa ile Osmanlı Devleti'nin ilişkileri Kanuni Sultan Süleyman döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. Fransa bu dönemde kapitülasyonları elde etme başarısını göstererek ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme ve Batılılaşma kavramlarına Fransız penceresinden bakması, Fransız ihtilâli, İhtilâlin yaydığı fikirler, ilişkilerin önemli parametreleri olmuştur.

Başlangıçta Fransa'nın Osmanlı Ermenileriyle ilgilenmesi daha çok Fransa'nın Doğu Hıristiyanlarının hâmîsi rolünden kaynaklanmıştır. Fransa, tıpkı İngiltere gibi, Rusya'nın Ermeni halkını basamak olarak kullanıp sıcak denizlere; İskenderun ve Basra Körfezlerine inmesini kendi menfaatleri açısından doğru bulmamıştır. Fransa, Rusya'nın bu bölgelerde izlediği egemen olma siyasetine karşı çıkarken, aynı zamanda İngiltere ile de bir denge siyaseti izleme, İngiltere'nin de bu bölgelerde daha fazla etkin olmasını istememe, stratejisini uygulamaya çalışmıştır. Fransa, bu bölgelerde sürekli olarak İngiltere ve Rusya'nın arkasında kalma, kendi çıkarlarını bu iki devletin menfaatleri karşısında koruyamama, endişesi yaşamıştır.

Fransa, Ermenilerin 1890'lı yıllardan sonra gerçekleştirdikleri göçlere maruz kalmıştır. Ermeniler, Fransa'yı yerleşim alanı olarak kullandıkları gibi, bilhassa Avrupa içlerine: İngiltere'ye, Belçika'ya, İsviçre'ye v.b. ülkelere geçişte bir ara ülke olarak kullanmışlardır. Özellikle Marsilya, Amerika Birleşik Devletleri'ne gidişte Ermenilerin destek aldıkları en önemli liman kenti olma hüviyetine sahip olmuştur. Yine bu kent, Ermeni isyancılarının gerek silah gerekse eğitilmiş komitecileri Kıbrıs ve Beyrut'u kullanarak Osmanlı topraklarına soktukları yolun başlangıcı olmuştur. Fransa, konsolosları ve din adamları aracılığıyla bilhassa 1900'lü yıllardan sonra Osmanlı Ermenilerini isyan etmeleri konusunda da sürekli kışkırtmıştır.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Anahtar kelimeler: Doğu Hristiyanları, Kapitülasyonlar, Fransız İhtilâli, Batılılaşma, Marsilya, Ermeni isyancıları, Kıbrıs.

ABSTRACT

French, the traditional Eastern Christianity guardian, and Ottoman relations got a great acceleration with the Magnificent Suleyman period. France succeeded to obtain the capitulations which gave them a privileged position in relations with Ottoman Empire in this period. The Ottoman- French relations were greatly affected by the French influence on modernization and westernization concepts, the French Revolution and its spread ideas.

The French interest in the Otoman Armenians at the beginning was more or less because of their role as a guardian to Eastern Christianity. France, like England, opposed to Russian interest in using the Armenians as a foot step to invade the Gulf Region. France developed a new strategy not only to balance the British active role in the region but also avoid the Russian domination over the same region. However, France always had felt falling behind in keeping its interest in the region against Russia and England. The Armenians immigrated to France in 1890's . The Armenians not only used France as a new place to live but also as a step point to move inside the European Countries like England, Belgium and Switzerland. Especially Marseilles was the best seaport for the Armenians who moved to the United States. Besides the same city served the Armenian Commitas with weapons, immunizations and training as a starting point to enter the Ottoman land through Beirut and Cyprus. The French Consulate and missionaries constantly encouraged the Armenians to get their independence in 1900's.

Key words: Eastern Christians, Capitulations, The French Revolution, Westernization, Marseilles, Armenians Commitas, Cyprus.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ile Ermenilerin ilişkileri ele alındığında bu temasların başlangıcını XIV. yüzyıla kadar götürmek gerekir. Osmanlı Devleti, geleneksel politikası olan iç bünyesindeki gayr-ı Müslim vatandaşlarına hoş görülü davranma, kültürel haklarını verme, dinî

ibadetlerinde serbest bırakma, kendi dillerini kullanma v.b. bütün ögeleri Ermenilere de geçerli kılmıştır¹.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Ermenilerin el sanatları, ustalık, demircilik, sarraflık v.b. alanlardaki yeteneklerini de göz önünde bulundurarak göçe teşvik ettirmiş, bunların bir kısmının da İstanbul'a yerleşmesini sağlamıştır. 1461 yılında dinî hoşgörünün bir yansıması olarak dinî bir kurum olan Ermeni Patrikliği'nin kurulmasına izin vermiştir.²

Ermeniler, son zamanlara kadar, Osmanlı Devleti'ne en yakın Hıristiyan unsurlardan olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Ermenileri yeteneklerine göre Devletin en önemli makamlarına getirmekte bir sakınca görmemiştir. Ermeniler arasında, dışişleri bakanlığı, büyükelçilik, çeşitli bakanlık, genel müdürlük gibi yüksek nitelikli görevlere atananlar olmuştur. Tanzimat Fermanı'nda bu haklar, dönemin şartlarına göre tekrar tarif edilmiş, Islahat Fermanı'yla Ermenilere de yeni haklar sağlanmıştır. Osmanlı Devleti, Ermenilere güven ve iyi niyetinin bir göstergesi olarak 1860 yılında, dinî, millî ve toplumsal sorunlarını tartışmak ve kendi kendilerini yönetmek için Milli Genel Ermeni Meclisi adıyla bir meclisi kurmalarına izin vermiştir. Ermeniler, bu meclisleri aracılığıyla tam bir özgürlük içinde millî sorunlarını tartışmışlar, patrikleri, okullarının yöneticilerini, okulların yönetim ve müfredatlarını, diğer dinî görevlileri, istedikleri gibi seçmişler, kendi oluşturdukları kurumları üzerinde istedikleri tasarruflarda bulunmuşlardır. Ermeni halkı asker alınmadığından dolayı önemli ölçüde avantaj sağlamıştır. Bunlar bütün gayretlerini ticaret, tarım ve diğer meslek gruplarında göstermişlerdir. Bu huzur ve refah dönemi son dönemlere kadar süre gelmiş, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde içine düştüğü sıkıntılı ortamdan Büyük Devletler ve Fransa da yararlanmak için çareler aramaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı ortamından yararlanmanın araçlarında birisi de ne yazık ki, Ermeniler olmuştur³. Fransa, Ermeniler üzerinden kendi yararları doğrultusunda siyaset gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Fransa, bu siyasi yapılanmayı gerçekleştirirken geleneksel avantajları yanı sıra İhtilalin getirdiği yeni yaklaşımları da kullanmıştır. Ermeni-Fransa ilişkilerini kavramak için Osmanlı Devleti-Fransa ilişkilerinin de göz ardı edilmemesi gereklidir.

¹ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens avant et après la proclamation De La Constitution Ottomane, République de Turquie Direction Générale des Archives d'Etat du Premier Ministère Publication de la Direction du Département des Archives Ottomanes No: 51 Seconde Edition, Ankara 2001, s. 8.

² Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 14

³ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 9.

Osmanlı Devleti ile Fransa arasında ilişkiler, genel olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde başlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Avrupa politikasının bir gereği olarak Fransa ile Osmanlı ittifakını oluşturma çerçevesinde başlamıştır. Bu ittifak ilişkisinin hemen ardından Fransa'ya tanınan kapitülasyonlar bu durumun ticari ayağını tesis etmiştir. Kapitülasyonların Kanuni'den sonra işbaşına gelen Osmanlı Padişahları tarafından aynen tanınması, bu ilişkilerin daha da derinlik kazanmasına neden olmuştur⁴. Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında zayıflamaya başladığı ve yenileşme hareketleri içine girmeye çalıştığı devrelerde Fransa, Osmanlı Devleti için bir model ülke konumunda olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin sistematik olarak geri çekilmeye başladığı 1699 Karlofça Antlaşması ve 1789 Fransız İhtilali, bir anlamda Devletin yeni bir siyaset dizayn etmesi gerektiğinin de vazgeçilmez habercileri olmuştur⁵. Osmanlı Devleti, yeni siyaset anlayışını sistematize ederken daha az toprak kaybı ve daha az geri çekilme eksenine oturtmak mecburiyetini dikkate almak durumunda kalmıştır⁶. Fransa'da ortaya çıkan ihtilâl, Osmanlı Devleti'ni de derin bir şekilde etkilemiş⁷, ihtilâlin ortaya çıkardığı fikirler çok kültürlü, çok dilli, çok milletli olan devletin iç yapısı üzerinde sarsıcı bir etki yaratmıştır⁸. Fransız ihtilâlinin ortaya çıkardığı Milliyetçilik akımının etkisiyle, Osmanlı Devleti'nin içinde yaşayan etnik unsurlar, teker teker bağımsızlıklarını alarak kopmuşlardır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma ve çöküşünde hızlandırıcı bir etki yapmıştır. 1829'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan, Romanya ve Karadağ, 1908'de Bulgaristan ve 1912'de de Arnavutluk bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir⁹.

Burada dikkate değer durum ise, bu milletlerin İmparatorluğun Müslüman olmayan azınlıkları olmalarıdır. Görüldüğü gibi Milliyetçilik

⁴ Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslar arası Konumu, Küre Yayınları 14. Baskı, İstanbul 2003, s. 66

⁵"28 Ağustos 1789'da yayınlanan 'İnsan ve Vatandaş Hakları Demeci', yeni bir sistem getirmiştir. Bu demecin esasları şu idi: İnsanlar hakları bakımından hür ve eşit doğarlar ve öyle kalırlar. Bu haklar hürriyet, mülkiyet, güvenlik ve zulme karşı direnme haklarıdır. Her türlü egemenlik esas olarak millettir. Kanun millet egemenliğinin ifadesidir... Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan bu yeni siyasal düzen anlayışına Liberalizm veya Hürriyetçilik denmektedir." Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 6.

⁶ Davutoğlu, a. g. e., s. 66; Armaoğlu, a. g. e., s. 41.

⁷ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu Batı Yayınları I, İstanbul 1978, s. 87, 88

⁸"Fransa'da meydana gelen bu hürriyetçilik hareketini Avrupa'nın diğer mutlak hükümdarlarının hemen kabul etmesi beklenemezdi. Çünkü, Fransa'da kralın otoritesini yıkan bu hareket, kendilerine de bulaşırsa tahtlarını kaybedebilirlerdi.." Armaoğlu, a. g. e., s. 7; Şener Aksu, Ermeni-Osmanlı İlişkileri, Ermeni Sorunu Rehberi, Kocaeli Üniversitesi Yayınları No: 44, Kocaeli 2001, s. 51.

⁹ Berkes, a. g. e., s. 149, 150.

akımı ilk olarak bu milletlerde etkisini göstermiş ve en çok Müslüman olmayan unsurlar içinde yayılmıştır¹⁰. Milliyetçilik akımının bu topraklarda ilk olarak ortaya çıkması, Avrupa devletlerinin de bu bölgelere müdahalelerini kolaylaştırıp tahrik de etmiştir¹¹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sarsıcı gelişmeler daha da hız kazanmış, özellikle ticaretle uğraşan Ermeni ailelerin çocukları bilhassa Fransa'nın en ünlü üniversitelerinde eğitim görerek Osmanlı topraklarına dönmüşlerdir. Bu dönüşleri esnasında da Fransa'dan edindikleri ihtilâlcî fikirleri, milliyetçilik ve ulus-devlet anlayışını getirmişlerdir. Geri dönen bu gençler edindikleri fikirleri çevrelerine yaymışlardır. Ermeni milliyetçilik hareketinin ortaya çıkmasında, Fransa'da eğitimlerini tamamlayan Ermenilerin önemli bir rolü olmuştur¹². Fransa kendi kurumlarında eğitimlerini tamamlayan Ermenilerden daha sonra önemli ölçüde istifade etmiştir. Dönemin büyük devletleri olan İngiltere ve Rusya'nın da Ermeniler lehine izlediği politikalar, Amerikalı misyonerler başta olmak üzere diğer bütün yabancı unsurlar¹³ Ermenileri kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya çalışmışlardır¹⁴. Bu çıkarlar, Ermenilerin milliyetçilik akımlarına daha fazla önem vermesini gerektirdiğinden, alt yapı ve kışkırtma çabaları da daha çok bu yönde olmuştur.

¹⁰ "Ermeniler, Batı kültürüne yeter derecede aşina idiler. Bunların zengin ailelerinin çoğu uzun süreden beri oğullarını eğitim için İtalyan üniversitelerine, özellikle Padova'dakine, göndermeyi gelenek edinmişlerdi. Bu suretle bunlar, hem dil hem de entelektüel bakımdan zamanın yeni batılı fikirlerini almaya hazır idiler... Özellikle Fransızlar, Rumlara ve diğer millî emellere doğrudan doğruya hitap etmeye başlayınca Hıristiyanlar arasında Fransız fikirlerini benimseyenler bulundu." Bernard Lewis; Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 62, 63, 64.

¹¹ Armaoğlu, a. g. e., s. 41,42.

¹² Ermeniler, kiliselerinin özelliklerini, dinsel bir amaçtan ziyâde, Ermeni Milleti'ni simgelediği için korumaya özen göstermişlerdir. Millî yazarlardan Haçadur Abovyan, Nalbandyan, ve Kamar Kâtiba, eser ve şiirleriyle Millet'in düşüncelerini bağımsızlığa ve Türk düşmanlığına karşı kışkırtırlarken Fransa'da eğitim gören Ermeniler de Fransız ihtilâli düşüncelerini temel alarak konuya müdahil olmaya başlamışlardır. Bu gençler özellikle, Ermeni toplum ve millî meclisleri örgütlerinde büyük etkiler yaratmışlar ve sonunda 1865 yılında harcanan çabalar ve uğraşların olumlu sonuçlarını almışlardır. Bu meclis seçimlerinde bağımsızlık düşüncesi taşıyanlar üye olmaya başlamışlardır. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 14; Lewis; a. g. e., s. 65.

¹³ Lewis, a. g. e., s. 64.

¹⁴ "Amerikan misyonerleri, Rus ve İngilizlerden daha çok Ermeni hareketinin içinde bulunuyorlardı. Amerikan misyonerlerinin bütün arzuları Protestanlığı kabul etmiş müstakil bir Ermenistan'ın ortaya çıkması idi. Laik bir eğitim sistemi ile Ermenilere millî kültürlerini öğreten Amerikan misyonerleri, bununla da yetinmemiş Ermeni kilisesinin bağımsızlığını kırmış, kilise dili yerine halkın anlayacağı bir Ermenice'ye İncil'i tercüme ettirmişlerdir." Mehmet Saray, Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın no: 3433. İstanbul 2003, s. 33.

Bu çabalar, başta İngiltere¹⁵ ve Rusya¹⁶ olmak üzere o dönemin bütün söz sahibi devletlerinin uygulamaya çalıştığı politik bir araç olmuştur.

Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki bu tesirlerinin yanında, tarihten gelen Doğu Hıristiyanlarının koruyucusu, olma vasfı da Osmanlı-Fransız ilişkilerinde zaman zaman belirleyici olmuştur¹⁷.

Cebel-i Lübnan Meselesi'nde Fransa'nın almış olduğu etkin rol, bunun açık örneklerindedir¹⁸. Cebel-i Lübnan'da Fransa'nın da etkisiyle ortaya çıkan yönetim yapısı¹⁹, Ermenilerin yaşadıkları Osmanlı vilayetleri için, bilhassa Ermeniler tarafından istenen örnek bir model olmuştur. Bu model; Hıristiyan bir valinin yönetiminde cemaatlerin temsilcilerinin bulunduğu bir vilayet meclisinin oluşturulup yönetilmesi ve özerk bir yapıya sahip olması idi²⁰. Bu yönetim modeli, Ermeniler ve onları destekleyen devletler tarafından Osmanlı Devleti'ne empoze edilmeye çalışılmıştır.

¹⁵ İngiltere, Ermenilerin ikâmet ettikleri Doğu Vilayetleri'ne atadığı konsolosları aracılığıyla Ermenileri isyana teşvik ediyor, özerklik ve bağımsızlık düşüncelerini yaymaya çalışıyordu. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 14.

¹⁶ Ruslar, Ermeni düşünürlerini, yazarlarını elde ederek, Osmanlı karşıtı eserler, Ermenistan'ın bağımsızlığı, millî ideallerinin canlandırılması için destanlar yazdırıp yayınlıyor, komiteler kuruyor, her türlü şekilde isyan etmeleri için Ermenileri kışkırtıyorlardı. Rusya'daki Ermeni düşünürleri ve yazarları, daha önceden beri gazete, kitap ve dergilerde yayınladıkları yazılarla Rus ve Osmanlı Ermenilerini, Türklere karşı kışkırtıyor, şiirleriyle Müslümanları aşağı ve değersiz gösteriyor, "Tanrım! Sen Ermeni Milletine acı, düşman Türk'ü perişan et ve tepele" gibi Tanrıya yalvaran ilahiler kaleme alıyorlardı. Bu akım doğal olarak Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere de sıçradı. Aslında bağımsızlık ideali ile dolu olan beyinlerde, yabancı ülkelerde öğrenim görmüş, yaşamış gençlerde bu akım pek güzel ve uygun bir zemin buldu. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 7, 13.

¹⁷ Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katolik Ermenilerin ve diğer milletlere mensup Katoliklerin koruyucusu olduğunu iddia eden Fransa, Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak 1830 yılında Katolik Ermeni Kilisesi'nin Kurulmasını sağladı. Saray, Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri, s.34.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz; Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II, Çev: Mehmet Harmancı, E yayınları, İstanbul 1983, s. 172

¹⁹ "Lübnan'da Dürzi ve Maruni sancaklarında vergileri her dinin yerel temsilcileri toplayacak, kendi dindaşlarının bulunduğu köylerde diğer yönetim sorumluluklarını da bunlar üstlenecekti. Ayrıca her sancakta tüm din gruplarını temsil eden aylıklı temsilcilerden oluşan bir meclis kuruldu. Meclis, bölge yöneticilerine danışmanlık yapacak, kendi toplumlarının lideri olarak yönetici ailelerin yerini alacaktı. Fransa sonunda bu öneriyi kabul etmek durumunda kaldı." Shaw, a. g. e., s. 173.

²⁰ "Padişahın Müslüman olmayan tebası üzerindeki etkisini azaltmak isteyen dış güçler, Kutsal topraklardaki papazları özellikle korumaktaydılar. Fransa Katolikleri, Rusya ise Ortodoksları tutuyordu. Bab-ı Ali mezhepler arasındaki dengeyi oldukça zor sağlamıştı. Fransa 1850 yılından itibaren Latin papazları için yeni ayrıcalıklar istedi. Beytülehem Kilisesi'nin anahtarlarını bulundurmak hakkı da dahil olmak üzere yeni ayrıcalıklar sağladı. Bunun üzerine Rusya ve İngiltere olaya müdahil oldular ve Fransa'yı dengelemeye çalıştılar..9 Haziran 1861'de imzalanan Beyoğlu Protokolü ile Lübnan'a yeni bir Organik

Bu ilişki Ermeni Meselesi çerçevesinde değerlendirildiğinde, Fransa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere daha çok Doğu Hıristiyanlarının bir parçası olarak yaklaşmıştır. Doğu Hıristiyanlarının koruyucusu rolünü kimi zaman dinî gerekçelerle kimi zamanda siyasî sebeplerle benimsemiştir²¹. Ermeni-Fransa ilişkileri ile Ermeni-İngiliz ilişkilerinin seyrine bakıldığında bunların genel karakterlerinin aşağı yukarı aynı olduğu fark edilmektedir. Genel olarak Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesine göre yapılması taahhüt edilen ıslahat hareketleri²² ile Fransa'nın Ermeni konusuna diplomatik olarak müdahil olduğu görülmektedir.

Fransa'nın genel olarak Ermeniler konusunda diğer büyük devletlerle ortak hareketi, özeldede hemen hemen aynı dalga boyutunda olmuştur. Fransa, Osmanlı Ermenileri ile olan ilişkilerini başlangıçta, ıslahat, asayişin sağlanması, dinî yükümlülüklerini serbestçe yerine getirmelerine daha çok imkân tanınması, Ermenilere karşı eşkıyalık hareketlerinin önlenmesi gibi temellere oturtmayı tercih etmiştir.

A. FRANSA'NIN OSMANLI DEVLETİ'NE MÜDAHALESİ

İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nin Osmanlı Dışişleri Bakanı Karatodori Paşa'ya gönderdiği sözlü nota, bu müdahale misalinin ilk tipik örnekleri arasındadır. Fransa Büyükelçisi bu sözlü notasında; Ermenistan ve

Statü verildi. Lübnan ayrıcalıklı ve bağımsız bir vilayet oldu, halkın tüm unsurlarını memnun edecek idarî, adlî, ve malî özerkliğe kavuştu. Vilayetin başına getirilen genel vali Bab-ı Ali tarafından seçilen ve ona karşı sorumlu olan bir Katolik olacaktı. Ancak Avrupa devletleri kendisini onaylayacaklar ve denetleyeceklerdi. Yeni hükümet, kendi adlî düzenini ve milis kuvvetlerini denetimi altında bulunduracaktı; Lübnan'da Osmanlı askerleri bulunmayacak, İstanbul'a vergi ödenmeyecekti...." Shaw, a. g. e., s. 176, 177, 183,184.

²¹ BOA. Y. PRK. AZI, 28/23.

²² 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Ruslar, Yeşilköy önlerine kadar gelmişlerdi. Patrik Nerses Varjabbedyan bu durumdan istifade ederek Grandük Nikola'yı ziyaret etmiştir. Mıgırdıç Hrimyan, Horen Narbey, Stépan Papazyan, Mosdiçeyan'dan oluşan bir temsilci kurul aracılığıyla Nikola'ya gönderdiği andıçta, Osmanlı Devleti aleyhine sözlerden sonra, Ermeni yerleşim yeri olarak Doğu Vilayetlerinin Ermenistan adıyla bağımsızlığının duyurulmasına izin verilmesini ve hiç olmazsa bu illerin Rus kontrolüne alınmasını, rica etmiş ve amaçlarını Büyük Devletlerin desteklemeleri için Hrimyan ve Narbey ile iki dinî görevliyi Avrupa'ya göndermiştir. Hrimyan; Roma, Viyana, Paris ve Londra'yı, Narbey; Rusya'yı ziyaret etmişlerdir. Daha sonra bu kişiler Berlin'de Minas Çeraz ve Stépan Papazyan ile birleşerek Berlin Kongresi'ne bir muhtıra sunmuşlardır. Bu muhtıranın sonucunda Berlin Antlaşması'na 61. madde eklenmiştir. Bu maddeyle Avrupa'ya karşı bir Ermeni sorunu ortaya konulurken, Osmanlı Devleti içinde yaşayan komiteci Ermeniler, Devlet'in kendilerine beslediği güvenden yararlanarak, örgütlerini en küçük yerleşim birimlerine kadar yaymaya girişmişlerdir. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 12. Berlin Antlaşması'nın detayları için bkz; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt I, Kısım I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 2, 3, 4.

özellikle Zeytun'da meydana gelen olaylar²³ nedeniyle bu bölgeden göç eden birçok Ermeninin perişan olduklarını, olaylar nedeniyle tutuklanan Ermenilerin suçsuz olduklarını, belirtmiştir. Büyükelçi; tutuklu bulunan Ermenilerin çok zor şartlar altında bulduklarını, bunlara kötü muamele yapıldığını, kendi devletinin yanında İtalya ve İngiltere konsoloslarının da aynı görüşte olduklarını ve durumu protesto etme fikrinde olduklarını, Bab-ı Âli'nin durumu bir an önce sakinleştirmesini, tutukluları serbest bırakması gerektiğini, Bab-ı Âli'nin bu konudaki çalışmalarının yetersizliğini, zaten Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nde Osmanlı Devleti'nin bu konularda taahhüt altına girdiğini, Fransa'nın Doğu Anadolu'daki huzur ve güven ortamının ancak Berlin Antlaşması'nda sözü edilen taahhütlerin Osmanlı Devleti tarafından yerine getirilmesi ile sağlanabileceğini ifade etmiştir²⁴. 8 Mart 1879 tarihinde Fransa Büyükelçiliği tarafından verilen bu sözlü nota, Fransa'nın Ermeniler konusunda nasıl müdâhil olduğunun örneklerindedir.

İstanbul'da ikâmet eden büyük devletlerin elçileri, 11 Haziran 1880 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na Berlin Antlaşması'nın özellikle Ermenilerle ilgili hükümlerini hatırlatıcı bir nota vermişlerdir. Nota veren elçilere arasında Fransız Büyükelçisi de mevcuttur. Notada Ermenilerin meskûn oldukları vilayetlerde acınacak bir yaşam biçimlerinin olduğunu, alınmış olan ve alınacak tedbirler hakkında bilgi verilmesi istenmiştir²⁵. Aralarında Fransa'nın da bulunduğu altı devletin vermiş olduğu nota üzerine Osmanlı Devleti, kendi gerekçelerini açıklayıcı bir cevabî notayı 5 Temmuz 1880 tarihinde Dışişleri bakanı Abidin Paşa aracılığıyla ifade etmiştir²⁶.

Abidin Paşa söz konusu notada Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'ndan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirdiğini, içinde bulunduğu büyük malî sıkıntılara rağmen bilhassa Ermenilerin durumlarının ıslahı konusunda her türlü çabayı gösterdiğini, Anadolu'nun her tarafına konu ile ilgili olarak memurlar gönderdiğini, asayişin sağlanması konusunda da önemli ilerlemeler olduğunu, belirtmiştir. Abidin Paşa, yönetim, asayişin

²³ Zeytun (Süleymanlı) ayaklanmaları 1545'den 1908 yılına kadar yaklaşık dört yüz yıl sürmüştür. Dağlık olan bu ilçe halkı, arazinin engebeli oluşu nedeniyle feodal bir yönetime gitmişler, işhan-prens adını verdikleri başkanlarca yönetilmişlerdir. Zeytunlular genellikle vergi vermemek için ayaklanmışlardır. 1782, 1786, 1808, 1818, 1825, 1831, 1842, 1853, 1861, 1865 yıllarında isyan etmişlerdir. Başlangıçta vergi vermemek için yapılan ayaklanmalar daha sonra Zeytun'un bağımsızlığı için yapılmaya başlanmıştır. 1879'da yapılan ayaklanmanın liderliğini Babik adlı bir isyancı daha önce olduğu gibi yine yapmıştır. Zeytun ayaklanmaları ilk önce vergi vermeme, yağmacılık amacıyla yürütülürken komiteci Ermenilerin ve konsolosların yardımıyla siyasî bir nitelik kazanmıştır. Zeytunlu Ermeniler, bu olayları büyük bir ustalıkla propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 20, 21, 22, 24, 25.

²⁴ BOA. HR. SYS, 78-6/60.

²⁵ BOA. Y.A.RES, 6/6; Bayur, a. g. e., s. 19.

²⁶ BOA. HR. SYS, 1261-5/26-28; Bayur, a. g. e., s. 19, 20.

sağlanması, halkın yerel meclislere oranları nispetinde katılmalarının temini, mahallî zabıta birimlerinin oluşturulması, bölgedeki eğitim faaliyetlerine daha fazla önem verilmesi, tarımda ıslahat yapılarak sulama sistemlerinin iyileştirilmesi, memur seçimlerinde daha hassas davranılması, vilayetler nizamnamesinin bütün Anadolu şehirlerinde uygulanması v.b. gibi hususlarda çalışmaların sürdürüldüğünü bu konularda önemli mesafeler alındığını, bundan sonra da bu yöndeki gayretlerin artırılarak sürdürüleceğini ifade etmiştir²⁷.

Fransa Büyükelçisi Tissol'unde bulunduğu altı devletin büyükelçileri 7 Eylül 1880 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na ortak imzalı karşı bir nota daha vermişlerdir. Bu notada da Abidin Paşa tarafından kendilerine verilen cevapların yeterli olmadığını, ıslahatların yetersiz ve çok yavaş bir şekilde sürdürüldüğünü, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinin kendilerine bu ıslahat çabalarını izleme imkânını tanıdığını bu nedenle Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmenin kendilerinin görevleri olduğunu belirtmişlerdir²⁸.

Fransa, Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nde söz konusu olan ıslahatların uygulanması konusundaki isteğinin ardında Ermenilerin Fransa'da yaptıkları faaliyetlerin de önemli payı olmuştur. 8 Kasım 1885 tarihinde Eknayan, İskender ve eski Ermeni- Katolik Papazı ve Paris'te tıp öğrencisi olan Timothee Tinghiroğlu isimli Ermeniler, Fransız Dışişleri Bakanı Freyeinet'e başvurarak Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'nin uygulanması konusunda Fransa'nın yardımını istemişlerdir²⁹.

Ermenilerin yardım isteğinin Fransız basını tarafından gündeme getirilmesi, bu konunun sorgulanması sonucunu ortaya çıkarmıştır. İstanbul ve Çevresi Ermeni Patriği Artin Efendi, konu ile ilgili Sadaret'e 21 Kasım 1885 tarihinde bir yazı sunma ihtiyacını hissetmiştir. Patrik yazısında Sadaret Makamı'nın her isteğinin ve emrinin yerine getirilmesinin kendisinin görevi olduğunu bunun yanı sıra ruhani reisi bulunduğu sadık Ermeni tebaasından hiçbir ferdin bağlı buldukları büyük devlete olan eski sadakatlerini lekelememek üzere dikkatli hareket etmesi gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda bunun kendisinin de vazifesi bulunduğunu, bunun için söz konusu şahısların kendisi tarafından araştırıldığını, ifade etmiştir. Patrik, yaptırdığı araştırmalar sonucunda Eknayan kardeşlere kendileri tarafından herhangi bir görev verilmediğini, hiç bir resmî sıfatlarının olmadığını, Timothee Tinghiroğlu'nun Ortodoks Ermeni

²⁷ BOA. HR. SYS, 1261-5/26-28.

²⁸ BOA. Y. EE, 97/54; Bayur, a. g. e., s. 20.

²⁹ BOA. HR. SYS, 2748/3,4.

Milleti'ne mensup bulunmadığını, söz konusu şahısların, Katolik Ermeni Cemaati'ne mensup olduğunu, Paris'te Katolik Ermeni Cemaati'ne mensup çok sayıda kişinin yaşadığını, söylemiştir.

Patrik Artin, bu sözlerinin yanında, Ermeni tebaaya madden ve manen zarar veren, sıkıntıya düşüren bu gibi durumlardan kaçınılması gerektiğini, bir takım insani zaafılara kapılarak bu tür eylemlere girişmenin Ermenilere büyük zarar verdiğini, söz konusu kişilerin bu tür davranışlarda bulunmamaları gerektiği noktasında uyarıldıklarını, belirtmiştir. Osmanlı tebaası olmakla övünen Ermeni Milleti adına hiç kimsenin bu tür arabaluculuk çalışması yapmaya yetkili olmadığını, ayrıca Ermenilerin araçlara ihtiyacı bulunmadığını ifâde etmiştir³⁰.

İstanbul Ermeni Patriği'nin Sadarete göndermiş olduğu bu yazı, resmî bir yetkiliden Osmanlı Ermenileri'nin içinde buldukları durumu en üst düzey bir ağızdan ifâde etmesi ve Osmanlı Ermenilerinin durumlarından memnun olduklarını göstermesi nedeniyle son derece önemlidir.

Fransa, Ermeniler lehine olan tutumunu devam ettirirken uluslararası hukuk kurallarını da hiçe saymıştır. Bunun örneklerinden birisi de Jean Broussali'nin Fransız tabiiyetine kabul edilmiş şeklidir. Söz konusu şahıs, Osmanlı tabiiyetinde iken kesinleşen bir suçundan dolayı ceza almış ve Fransa'ya yasadışı yollardan girmiştir. Bunun üzerine Paris Büyükelçisi Esat Paşa, konuyu Fransız Dışişleri Bakanlığı nezdinde gündeme getirmiştir. Büyükelçi, Fransa'nın şimdiye kadar 1869 tarihli Osmanlı Tabiiyeti Hakkında Kanunla ilân edilmiş olan, önceden alınmış izni ibraz edemeyen Osmanlı vatandaşlarının, başka ülke vatandaşlığına geçme isteklerini kabul etmediğini, dile getirmesi üzerine Fransa Dışişleri Bakanı Goblet, konunun kendisinin insiyatifinde olmadığını, Adalet Bakanlığı'nın gündeminde bulunduğunu, bu konuda elinden fazla bir şey gelemeyeceğini, yapabileceklerinin sınırlı olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Paris Büyükelçisi Esat Paşa, bu durumun Fransa Hükümeti'nin hukuka aykırı bir işlem yaptığını kabul etmesi anlamına geleceğini belirterek konudan 14 Ağustos 1888'de Sait Paşa'yı haberdar etme gereği duymuştur Esat Paşa, Fransa Dışişleri Bakanı Goblet'in de konunun hukuk dışı olduğunu kabul ve itiraf ettiğini söyleyerek, daha etkili tedbirler alınması gerektiği noktasında Sait Paşa'ya hatırlatmalar yapmak durumunda kalmıştır³¹. Bu belge de, Fransa'nın Ermeniler söz konusu olduğunda gerek teâmülleri gerekse uluslar arası hukuku göz önünde bulundurmadığının tipik örneklerinden olmuştur.

Fransız basını da Fransa kamuoyunu, Ermeniler lehine sempati beslemeye yol açacak biçimde, yayınlar yapmıştır. 11 Ekim 1890 tarihli Le

³⁰ BOA. HR. SYS, 2748/3, 4.

³¹ BOA. HR. SYS, 2871-1/12, 13.

Matin gazetesinde yayınlanan Zeytun Ermenileri'nin ayaklanarak vali ve birkaç askeri öldürdükleri ile ilgili haber, daha sonra Paris Büyükelçiliği tarafından Voltaire gazetesi aracılığıyla tekzip edilmiştir³². Fransız Kamuoyu'nun bu tür yalan haberlerle kandırıldıktan sonra Ermenilerin istedikleri gerekli destek önemli ölçüde sağlanmıştır. Bu durum, Ermeni Komiteleri'nin Fransa'da da rahatça faaliyetlerini sürdürmesinden de anlaşılmaktadır.

Fransa-Ermeni ilişkilerindeki en önemli araçlardan birisi hiç şüphesiz komiteler olmuştur. Bu komiteler özellikle Fransız kamuoyunun Ermeniler lehine hazırlanmasında mühim bir rol oynamıştır. Bu komitelerin en önemlilerinden birisi de hiç şüphesiz Londra ve Marsilya Ortak Komitesi Sekreterliği olmuştur.

a. Londra ve Marsilya Ortak Komitesi Sekreterliği'nin Çalışmaları

Fransa'da faaliyet gösteren komitelerin en önemlilerinden olan Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi'nin 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana Ermeni Başpiskoposu Vehabedian'a gönderdiği yazı komitelerin Ermeni olaylarındaki rollerini göstermesi açısından son derece önemlidir. Komite'nin gerek Fransa'da gerek Osmanlı Devleti sınırları içinde nasıl hareket ettiğini, neleri plânladıklarını, bağlantıların nasıl kurulduğunu ve nasıl kurulması gerektiği konularında bize önemli ipuçları vermektedir³³.

Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak sekreterliği tarafından gönderilen söz konusu yazıda Slav ve Anarşist komiteler ile Avrupa'nın diğer komiteleri tarafından gönderilen para v.b. kaynakların iyi değerlendirilmesi gerektiği, bildirilmiştir. Başpiskoposluğun bütün çalışmalarını büyük bir özen ve gizlilik içinde yürütmesini, ufak tefek anlaşmazlıkların bir tarafa bırakılarak, birlikte hareket edilmesinin şart olduğunu, Tchopli Derhouvendi Houvent isimli şahsın Adana Vilayeti'nde teşekkül edilmiş olan Çayköy Papazı olduğunu, bu şahıs ile birlikte Elizabeth'in de korunması gerektiğini, bu kişilerin Osmanlı Hükümeti'nin eline geçmelerine fırsat verilmemesinin bu bölgelerdeki Ermeni faaliyetlerinin geleceği açısından şart olduğu, belirtilmiştir. Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği, bu direktiflerden başka bilhassa yeniden yapılanma ile silah, mühimmat v.b. isyan için gerekli olan hususlarda da direktif ve yönlendirmelerini sürdürmüştür. Ortak Sekreterlik, Adana bölgesine bin kişilik teçhizat gönderildiğini, dinamit için gerekli bağlantıların kurulduğunu, Adana'ya gece içinde 300, Payas'a 60, Maraş'a 200 atlının gönderilmesini, bu gönderilen silahlı kuvvetlerin, saldırılarını çok

³² BOA. HR. SYS, 2748/12.

³³ BOA. HR. SYS, 2789/8.

sert yapmaları gerektiğini, bu hareketlerini büyük bir gizlilik içinde gerçekleştirmelerini, bütün bu saldırı hazırlıklarının tamamlandıktan sonra, Londra ve Marsilya Komitesi'nden gelecek "ölüleriniz için dua ediniz" parolasından sonra, daha önce plânlanmış, söz konusu saldırı hareketlerine başlamaları gerektiğini belirtmiştir³⁴. Komite ayrıca, saldırı anına kadar her şeyden habersiz olacak olan Osmanlı hükümetinin, büyük bir hazırlıksızlık ve şaşkınlık içinde kalması gerektiğini, isyan hareketlerinin başarı kazanma şansının ancak bu şekilde mümkün olabileceğini, belirtmiştir. Tüm bunlar için de Adana Bölgesi'ndeki Ermenilerin, hükümet, vali, mutasarrıf, kaymakam v.b. diğer yöneticilerin ve halkın önde gelenlerinin dostluklarını kazanmalarının şart olduğunu, bunun için gerekirse ikiyüzlülük bile yapılmasından kaçınılmaması gerektiğini, bu güven ortamının mutlaka sağlanmasını, hareketin başarısının büyük ölçüde buna bağlı olduğunu belirtmiştir.

Londra ve Marsilya Komitesi Ortak Sekreterliği, ihtilâl hareketinin yöntemi konusunda da aşağıdaki direktifleri vermiştir. İlk olarak telgraf tellerini keserek haberleşme engellenmeli, haberleşme personeli durdurulmalı, kamu binaları yakılmalı, yüksek dereceli devlet memurları öldürülmeli, devlet hazinesinde ve para olan her yerdeki paralar ele geçirilmelidir. Silah depolarındaki silahlara el konulmalı, hapisanelere saldırılarak mahkûmlar salıverilmelidir. Son aşama olarak da Kıbrıs'taki İngiliz Komitesi aracılığıyla başlatılan ihtilâl hakkında, Avrupa'ya telgraf çekilerek isyan hareketi hakkında bilgi gönderilmelidir. Bundan sonra da isyan hareketi başlatılmalıdır. Özellikle ihtilâli başlatmayı haber vermek için çekilecek telgraf, ihtilâlin olacağı gecenin ilk akşamı gönderilmelidir³⁵.

Londra ve Marsilya Komitesi Ortak Sekreterliği, direktiflerine devamla, Büyük Ermenistan'da bulunan komitelerin de aynı şekilde hareket edeceklerini, Amerika'dan gelen Ermenilerin derviş, Atina'dan gelenlerin köylü, Fransa'dan gelenlerin de Kürt çobanı kılığında, olacaklarını belirtmiştir. Komite, İngiltere'den gelenlerin softa, İsviçre'den gelenlerin seyis, İtalya'dan gelenlerin de Arnavut kılığında olacaklarını, Alman gönüllülerin de fellah kılığında gelip bunların hepsinin bir arada toplanacaklarını, Adana ve civarındaki Ermenilere, buradaki Ermeni Komiteleri aracılığıyla, haber vermektedir³⁶.

Londra ve Marsilya Komitesi Ortak Sekreterliği, daha önce ifâde etmeye çalıştığımız şekilde basının da görevini bir kez daha hatırlatma ihtiyacı duymuştur. Ortak Sekreterlik, bir takım yalan söz ve haberlerle

³⁴ BOA. HR. SYS, 2789/8.

³⁵ BOA. HR. SYS, 2789/8.

³⁶ BOA. HR. SYS, 2789/8.

bütün halkın tamamının kafasının karıştırılması gerektiğini, gönderilen *Armenie* gazetesiyle bir takım özel mektuplardan da bu iş için yararlanılmasını, Adana'da bulunan *Casparian Armenie* gazetesinin mutlaka halka okutulması, gerektiğini ifade etmiştir³⁷.

Londra ve Marsilya Komitesi Ortak Sekreterliği, bunların yanı sıra bölgedeki Ermenilerin morallerini yüksek tutmak ve yapmış oldukları faaliyetlerden bölge Ermenilerini haberdar etmek için, propaganda amaçlı bilgiler vermekten de geri durmamıştır. Yeni açılan gizli bir bölgeden- ismini vermemektedir- gemiye binen genç Zeytun Ermenilerini Yunan denizcisi kılığında Avrupa'ya göndermenin çok kolay olduğunu, bunun için yardım toplayan Suriyeli papaz kılığındaki kişiler aracılığıyla iletişim sağlanırsa bunun rahatlıkla yapılabileceğini söylemiştir³⁸.

Londra ve Marsilya Komitesi Ortak Sekreterliği, Zeytun'daki eşkıya çetesi yetiştirme projelerinin amacına ulaşamadığını, onların çok yeteneksiz ve bilgisiz olduklarını, buna karşılık olarak Maraş ve Antep bölgesindeki eşkıyaların çok iyi organize olduklarını, eşkıyaların örgütlenmesi ile ilgili daha önce kendilerine gönderilen talimatlara harfiyen uymaları gerektiğini, yazışmalarını matbaa harfleriyle yapmalarının gizlilik açısından son derece mühim olduğunu, böylece yazıların kimin tarafından yazıldığının anlaşılamayacağını, belirtmiştir.

Londra ve Marsilya Komitesi Ortak Sekreterliği, yazısına devamla, Suriyeli dağlıların tüfeklerinin elden geçirildiğini ve sayılarının artırıldığını, bu bölgede her şeyin yolunda gittiğini, endişe edilecek bir durum olmadığını, Karabağ gönüllülerinin çok faydalı olacaklarını, Gürcü, Slav, Malakan ve Kazak gönüllülerin de hazırlandıklarını, Bulgaristan'daki Ermeni Komiteleri'nin de sürekli olarak askerî eğitim yaptıklarını, Karadağ, Sırp ve Rumen ordularında askerî okullarda bulunan Ermeni Komitelerine mensup olanların askerî eğitimlerinde aldıkları mesafeden bu yıl çok memnun olduklarını, aynı başarıyı İtalyan, Fransız, Amerikan, İsviçre, Avusturya ve Rus orduları içindeki Ermenilerin de gösterdiklerini belirtmiştir³⁹.

Londra ve Marsilya Komitesi Ortak Sekreterliği, Adana Ermeni Komitesi'nden kendi yörelerindeki diğer Ermeni komiteleriyle tatlı bir rekâbet içine girmelerini ve daha çok çalışmaları gerektiğini, öğütlemiştir. Komite, Ermenilerin eğitime büyük önem vermelerini, kız ve erkek çocukların mutlaka eğitilmelerini, eğitim olmadan hedeflerine ulaşamayacaklarını, Adana ve yöresinde yaşayan zeki ve Ermeni davasına

³⁷ BOA. HR. SYS, 2789/8.

³⁸ BOA. HR. SYS, 2789/8.

³⁹ BOA. HR. SYS, 2789/8.

inanan öğretmenlerin şu an tespit edilememiş olmasının büyük bir hata olduğunu, öğretmenlerin aşırı isteklerinin hoş görülmesi gerektiğini, ufak sorunlar yüzünden öğretmenlerin davadan kaybedilmemesini, öğretmenler için gönderilen paraların mutlaka öğretmenlere ulaştırılmasını, ifade etmiştir. Komite, Ermeni çocuklarını Osmanlı okullarına göndermemelerini, çocukları Osmanlı okullarına gönderdikleri takdirde bunun Türk çocuklarıyla Ermeni çocuklar arasında dostluklara yol açabileceğini, bunun Ermeni davasına zarar vereceğini, yörelerindeki Türk birliklerinin durumları, asker sayısı, konumları ile ilgili kendilerine sürekli bilgi vermelerini, istemiştir⁴⁰.

Londra ve Marsilya Komitesi Ortak Sekreterliği, Kilikya bölgesinde Ermeni faaliyetlerinin yeterince başarı sağlayamamasının en önemli nedeninin gerekli bilgi akışının yeterince hızlı sağlanamaması olduğunu, belirtmiştir. Komite, Adana ve yöresinin mutlaka haritasının temin edilerek kendilerine göndermelerini, ilerideki isyan günleri için daha çok adam hazırlamalarını, kendilerine daha çok para göndermeleri gerektiğini, her şeyin para ile yapıldığını, silah üretimi konusunda mutlaka ilerleme sağlanması gerektiğini belirterek yazısına son vermiştir⁴¹.

Bu mektubun Osmanlı yönetimince ele geçirilmesi ve Adana Başpiskoposu Mighidritch Vehabetian'ın bu tür davranışlarını sürdürmesi üzerine söz konusu başpiskopos, Kudüs'te göz altına alınmıştır. Bunun üzerine Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde konunun gündeme gelmesinden dolayı 5 Mart 1895 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'ndan Paris, Londra, Viyana, Roma, Sainte Petersburg, Berlin, Atina, Madrid, Bükreş, Brüksel, Washington Büyükelçilik ve Elçiliklerine konu ile ilgili asılsız haberlerin çıktığını ifade eden yazı gönderilmiştir. Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı adaletinin asla hakkâniyet prensiplerinden vazgeçmediğini, eğer birkaç Ermeni din adamı hakkında Osmanlı adaletinin bir takım hukûkî tedbirler almak zorunda kalması sebebinin başka yerlerde aranması gerektiğini, bunun için ilgili yerlere ve kamuoyuna bir fikir vermek gerekiyorsa ekte kendilerine gönderilen Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi tarafından Başpiskopos Vehabetian'a gönderilmiş olan komitelerin nasıl hareket etmeleri gerektiği ile ilgili kışkırtıcı mektubun iyi bir örnek teşkil edeceğini, bu konuda büyükelçiliklerin ve elçiliklerin konuyu kendi kamuoylarına anlatıcı büyük bir basın bilgilendirmesine gitmeleri gerektiği, ifade edilmiştir⁴².

⁴⁰ BOA. HR. SYS, 2789/8.

⁴¹ BOA. HR. SYS, 2789/8.

⁴² BOA. HR. SYS, 2788/23.

Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın diplomatik temsilciliklerine vermiş olduğu bu talimatı üzerine Başpiskoposla ilgili tekzip haberleri Correspondance de L'Est, Nouvelle Presse Libre ve Neues Wiener Tagblatt v.b. gazetelerinde yayımlanmış, bununla ilgili gazete kupürleri de 23 Mart 1895 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir⁴³. Osmanlı Dışişleri Bakanlığı tarafından tekzip için Osmanlı diplomatik temsilcilerine gönderilen yazıda daha önce Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi tarafından Vehabetian'a gönderilen yazıdan farklı olarak Rusya ve Fransa'nın Doğu'da bir savaş için anlaştıkları ifade edilmiştir. Bunun için ittifak halinde bulduklarını, bunun da Ermenilerin kurtuluşu olduğunu, Rusya ve İngiltere'nin Ermeni meselesine farklı siyasî görüş ve düşüncelerle bakmalarının aslında pek bilinmeyen bir tarzdan dolayı Ermeni davasına hizmet ettiğini, Ermenistan'ın Rusya için yeni bir Bulgaristan, İngiltere için yeni bir Mısır⁴⁴, Fransa için yeni bir Cezayir ya da yeni bir Tunus olduğu da yer almaktadır⁴⁵. Yazının bu kısmı da göz önünde bulundurulduğunda artık çok fazla söze gerek de kalmamıştır.

Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği'nin Adana Başpiskoposluğu'na göndermiş olduğu bu yazı, durumu, tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Ermenilerin asıl niyetlerinin ne olduğunu, basın nasıl kullanılması gerektiğini, basının Ermeniler için ne ifade ettiğini, komitelerin yöntemlerini, çeşitli ülkelerde Ermeni kökenlilerin nasıl askerî eğitim aldıklarını ortaya koymaktadır. Yazı, komitelerin nasıl tek merkezden yönetildiklerini, eğitimin Ermeniler açısından önemini ve bilhassa Türklerle-Ermeniler arasında ortaya çıkması muhtemel dostluk ilişkilerinin Ermeni komitelerinin asıl hedefleriyle çeliştiğini ortaya koyması nedeniyle ayrıca dikkat çekicidir. Burada karşımıza çıkan temel etkenlerden birisi de hiç şüphesiz Fransa'da bulunan Marsilya şehri olmuştur. Marsilya şehri coğrafyanın bu tür isyancı eylemlerin odak merkezi olması nedeniyle oldukça önemli bir rol oynamış, Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği'nin çalışmalarını konumu itibarı ile oldukça kolaylaştırmıştır.

b. Marsilya Şehri'nin Ermeni Faaliyetlerindeki Yeri

Fransa'nın Marsilya kenti de coğrafi konumundan dolayı Fransız-Ermeni ilişkilerinde önemli bir yere sahip olmuştur. İngiltere, Belçika, Avusturya, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri v.b. ülkelere Osmanlı Devleti topraklarına gelen her türlü silah, mühimmat, yayın organı, göçmen

⁴³ BOA. HR. SYS, 2788/23.

⁴⁴ Daha önce 19 Haziran 1883 tarihinde Paris Büyükelçisi Esat Paşa, Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda İngiltere'nin büyük devletleri Ermeniler konusunda yoğunlaştırarak Mısır üzerindeki dikkatleri Asya'ya çekmek niyetinde olduğunu bildirmiştir. BOA. HR. SYS, 1261-5/77.

⁴⁵ BOA. HR. SYS, 2788/23.

geliş gidişleri, komiteci Ermenilerin geliş gidişlerinin önemli bir kısmı, Marsilya üzerinden sağlanmıştır. Marsilya'nın bir liman kenti olması, kozmopolit yapısı, her türlü etnik kökenden çeşitli gruplar ve siyasî görüşlere sahip insanların bulunması Marsilya'ya yasadışı faaliyetlerin organize edilmesi, yönlendirilmesi ve zemin bulmasında önemli bir avantaj sağlamıştır.

Marsilya'nın bu durumu Osmanlı Devleti'nin de gözünden kaçmamış, zaman zaman bu bölgede Osmanlı Devleti aleyhine oluşturulan komiteci yapılanma konusunda bilgiler istenmiştir. Paris Büyükelçiliği'nin bu konuda çaba sarf etmesi talep edilmiştir. Bu tür girişimler neticesi yapılan istihbarat araştırmalarında çok sayıda Ermeninin komitecilik faaliyetleri ile meşgul olduğu ve Fransız Hükümeti'nin bu faaliyetlere göz yumduğu, anlaşılmıştır. Marsilya'da yapılan bu araştırmalar neticesinde özellikle İstanbul'da yayınlanan Hairenik (Vatan), Le Arevelk d'Orient, Le Mehak ve L'Echo de Caucas gazetelerinin okunduğu ve bu gazetelerin Fransız kamuoyunu etkilemek için kullanıldığı, görülmüştür. Ayrıca Osmanlı vatandaşı olup da kaçak yollardan buraya gelen Ermenilerin, Fransız vatandaşlığına geçmek isteyenlerin şehirde teşebbüste buldukları, görülmüştür.

30 Ocak 1895 itibarı ile Marsilya Başkonsolosluğu ile iyi ilişkisi olan üst düzey bir mahalli polis görevlisinin verdiği bilgilere göre 60 civarında Osmanlı Ermenisinin bu bölgede bulunduğu anlaşılmıştır. Buradaki Ermenilerin sayıları 25'i bulan Rusya kökenli Ermenilerle Ermenilerin çeşitli meseleleri üzerinde toplantılar yaptıkları, görülmektedir. Ermenilerin şehirde küçük bir kiliselerinin olduğunu, Agop Selian'ın sosyal işler, Galbenk ve Selian'ın veznedar, Sahak Utudjian'nın papaz olduğunu, buradaki Ermenilerin de bir komite etrafında toplanması için yoğun çalışmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu yapılanmada özellikle bütün komitelerin merkezi olan Londra'daki İhtilâlcî Komite'nin büyük çaba sarf ettiğini, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri buradaki Ermenilerin fikir birliği ile desteklediklerini, Londra'daki Ermeni İhtilâl Komitesi'nin bütün faaliyetlerini buradaki Ermenilerin her halükarda desteklediklerini görmekteyiz⁴⁶.

Bilhassa, Marsilya Başkonsolosu Mavroyani Bey'in titiz çalışmaları sonucunda Marsilya'daki vatandaşlık işlemleri konusunda özellikle Osmanlı Vatandaşlık Kanunu'na ters bazı teşebbüslerin yapılmak istendiği de gözlemlenmiştir⁴⁷. Yine Mavroyani Bey'in tahkikatı sonucunda başlangıçta Ermeni komitelerine sempati ve bunlara gerekli yardımlarla yetinen bir

⁴⁶ BOA. HR. SYS, 2788/16.

⁴⁷ BOA. HR. SYS, 2748/26.

yapılanmadan sonra, Marsilya’da da bir Ermeni Komitesi’nin kurulduğu yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Marsilya Bařkonesosu Mavroyani Bey’in 17 Ekim 1896 tarihinde Osmanlı Dışışleri Bakanlığı’na gönderdiği bir yazıda Marsilya’da mltesi konumunda olan adı geçen Ermeniler lehine bir Ermeni komitesinin oluşumundan bahsetmekte, Ermenilerin isimlerinden adres ve mesleklerinden söz etmektedir⁴⁸.

Bahsedilen kişilerden bazılarının adları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Ad	Adres	Meslek
Moulin	15 rue Grignan	Protestan Papaz
Schackleton	15 rue Grignan	Portestan Papazları Kurulu Memuru
Gujer	10 rue Puget	Protestan Papaz
Delord	61 rue de Village	Protestan Papaz
Steggs	56 boulev notre dame	Sakin
Souverwein	16 rue de pavillon	İncil Yazarı
Peyron	Mas dela ville Par Arles	Protestan Papaz
Such	40 rue dela République	İncil Yazarı
Stitt	29 rue Estelle	İngiliz Albay
Hodler		Yaver, Emir Subayı
Utudjian	17 boul. De Rome	Ermeni Papaz
Selian	24 rue Nicolas	Tüccar
Tekeian	96. rue St. Jacques	Tüccar
Turalian	10 rue pave d’amour	Tüccar
Manoukian	5 rue des Arcades	Tüccar
Amassian	27 rue de Rotonde	Görevli ve Sekreter
Lenoir	397 rue de Paradis	Papaz- Genel Sekreter

Marsilya’daki Ermenilerin komite oluşumuna Marsilya Ticaret Mahkemesi Başkanı Girard Cornillon da çekilmek istenmiş, ancak Marsilya Valilięi’nin karşı görüşüne istinden bu şahıs bu teklifi reddetmiştir. Bunun zerine, Mltesi Ermenilere Yardım Komitesi’nin komite yelięine, Journal de Marseille Müdürü Eugene Rostand’ın bu öneriyi kabul ettiği, Mavroyani

⁴⁸ BOA. HR. SYS, 2786-1/242, 244, 249, 250.

Bey tarafından ayrıca bildirilmiştir⁴⁹. Mülteci Ermenilere Yardım Komitesi bu üye kazanma faaliyetlerinin yanında Ermeniler konusunda sempatisi olanlardan yardım toplamak için girişimlerde bulunmuştur. Komite, bu teşebbüslerini yerel bir gazetede duyurmuştur.

Marsilya Başkonsolosu Mavroyeni Bey'in Osmanlı Hükümeti'nin Ermeniler konusundaki düşüncelerini söz konusu Mülteci Ermenilere Yardım Komitesi'ne bildirmesi üzerine, Cemiyet, cevabî yazısında amaçlarının asla siyasî olmadığını, temel hedeflerinin insanlık ve hayırseverlik olduğunu, bildirmiştir. Cemiyet, ayrıca Fransız yasalarına göre muhtelif mezheplere mensup olanların hiçbir siyasî faaliyette bulunamayacağını bildirmesine rağmen, Başkonsolos Mavroyeni'nin Cemiyet'in Marsilya halkına yapmış olduğu çağrının siyasî içerik taşıdığını, İstanbul'da meydana gelen son zamanlardaki terör faaliyetlerinin, yapılan kışkırtma ve öldürme olaylarının sessizce geçirildiğini, görmezden geldiğini, belirtmiştir. Mavroyeni Bey bu sözlerine karşılık, Cemiyet Sekreteri Amassian'ın çok şaşırarak tedirgin olduğunu, ayrıca ifâde etmiştir⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nin Fransa nezdinde dile getirdiği görüşler ve sığınmacı Ermeniler konusunda gerek Marsilya ve Paris'te giriştiği teşebbüsler sonucunda Fransa'nın mülteci Ermeniler konusunda sergilediği yaklaşım tarzında Ermeniler aleyhine değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Kasım 1896'da Fransız Hükümeti'nin bu neviden aldığı tedbirler sonucunda Marsilya'ya gelen işsiz Ermenilerden yanlarında yasal taşıması gereken evraklarını ibraz edemeyen Ermeniler, tutuklanmaya başlamışlardır. Nitekim bu kâbilden olarak suç işleyerek İskenderiye'den gelen İtalyan vapuru Tirso ile 4 Ekim 1896'da Marsilya'ya gelen Mirtad Kurdian, Karnik Maraklian ve Roupen Chaloukien isimli komiteci Ermeniler, Marsilya'da Fransız yerel otoriteleri tarafından tutuklanmışlardır. Marsilya yerel yönetimi, bu kişiler hakkında tahkikat yapmış haklarında suç işlediklerine dâir kanıt olmayanların uzun süre tutuklanamayacaklarını, bu konuda kesin bilgilere ihtiyaçları olduğunu, ifâde etmiştir. Genellikle Marsilya'ya gelen komiteci Ermenilerin takma isimler kullandıkları için bunlar hakkında detaylı bir soruşturma evrakının gönderilmesi, Osmanlı Devleti'nin Marsilya Başkonsolosluğu'ndan talep edilmiştir. Fransız Hükümeti'nin almış olduğu bu tedbirler, Osmanlı Devleti'nden kaçak yollarla Marsilya'ya gelen komiteci Ermenilerin stratejilerini de değiştirmeleri sonucunu doğurmuştur.

Bu dönemden sonra kaçak yollarla Marsilya'ya gelen komiteci Ermeniler, Marsilya'da kurulan yardım komitesi tarafından İsviçre ve

⁴⁹ BOA. HR. SYS, 2786-1/242, 244, 249, 250.

⁵⁰ BOA. HR. SYS, 2786-1/242, 244, 249, 250.

İngiltere'ye yönlendirilmeye başlanmıştır. Fransız Hükümeti'nin almış olduğu bu tedbirler sonucunda Marsilya, Osmanlı Devleti'nden kaçak yollarla gelerek yasadışı faaliyetlerin organize edildiği komiteci Ermenilerin toplanma merkezi olma özelliğini hızla yitirip daha çok, aracı bir liman konumuna gelmiştir⁵¹. Osmanlı Devleti Marsilya Başkonsolosu bu tarihten itibaren daha önce Marsilya'da ikâmet eden komiteci Ermenileri izleme görevinin yanı sıra Marsilya'dan Fransa'nın diğer kentlerine sevk edilenlerle Marsilya Limanı'ndan transit hareket ederek bilhassa Amerika Birleşik Devletlerine giden Ermenileri de izleme ve gerekli yerlere bildirme yükümlülüklerini de üstlenmek durumunda kalmıştır. Başkonsolosluk, bu izlemelerle ilgili haberleri gerek Paris Büyükelçiliği ile acil durumlarda ise telgraf yoluyla bizzat Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na iletmiştir. Başkonsolosluk, özellikle Newyork'a giden komiteci Ermenilerle ilgili bilgileri de doğrudan Newyork Başkonsolosluğu'na da aktararak komiteci Ermenilerin daha Newyork limanına gelmeden başkonsolosluğun gerekli tedbirleri önceden almasına katkı sağlamaya çalışmış, bu konuda oldukça yararlı hizmetlerde bulunmuştur.

Ermeni Komitelerinin faaliyetleri, Marsilya'dan başka Paris'te de sürmüştür. Paris'te bulunan Sainte Clotilde Kilisesi'nde Ermeniler tarafından, ölüler gününde düzenlenen bir cenaze töreni esnasında Ermeni Katolik Mezhebinden bir rahibin gerçekleştirdiği ve Peder Chartmetan'ın da iştirak ettiği bir ayinde ayini yöneten papaz kısa bir konuşma yaparak Haçlı seferleri esnasında Ermenilerin dindaşlarını kurtardıklarını dile getirerek, Fransızlara hatırlatma maksatlı bir konuşma yapmış ve konuyu gündeme getirmiştir. Rahip konuşmasının devamında da içinde bulunulan dönemde Ermenilerin çok zor durumda olduklarını binlerce şehit ve yaralı verdiklerini, bu Ermenilerin bugün yalvarır bir halde kollarını Fransa'ya uzattıklarını ifade ederek bu konuda Fransızların daha duyarlı olmalarını ve ellerinden gelen maddî manevî yardımı esirgememeleri gerektiğini ifade etmiştir⁵². Fransa'da Ermeni tedhişçilerinin sergiledikleri propaganda ve asılsız iddialara karşı Osmanlı Devleti de önlemlerini almak durumunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tür faaliyetlere karşı almış olduğu önlemler çoğu kez diplomatik temsilcilikleri aracılığıyla kamuoyunu bilgilendirme şeklinde olmuştur.

c. Fransa'da Ermeniler Konusunda Osmanlı Devleti Lehine Gelişmeler

Fransa'da Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti aleyhine yaptıkları propagandaların haricinde zaman zaman da Osmanlı Devleti lehine gerçekler

⁵¹ BOA. HR. SYS, 2749/60.

⁵² BOA. HR. SYS, 2747/57.

gündeme gelmiştir. Bu tür gelişmelerin ilk örneklerinden birini 16 Mayıs 1895 tarihli Paris Büyükelçisi Ziya Bey'den Dışişleri Bakanı Sait Paşa'ya gönderilen bir yazıda görmek mümkündür. Yazıda Fransız Millet Meclisi'nde stenograf olan George Buisson'un La Société' de Geographie salonunda Anadolu'da Meydana gelen karışıklıkların kaynakları ve nedenleri hakkında yaptığı bir konuşmadan bahsedilmektedir⁵³.

Theatre de Familles Derneği'nin bir etkinliği olan bu konferansta Buisson, Ermeni katliamının İngiltere tarafından uydurulan bir masal olduğunu, İngilizlerin amaçlarına ulaşmak için her türlü hileyi yaptıklarını, biraz akıl ön planda tutularak bu tür olayların çoğunun yalan ve iftiradan ibaret olduğunu, Fransız ve İngiliz askerlerinin Çin'de buldukları süre içinde kadınların namusuna tecavüz ederek erkekleri diri diri yaktıklarıyla ilgili pek çok iftiranın o dönemdeki Çin gazetelerinde yazıldığını, şimdi de aynı asılsız söylentilerin Ermeniler tarafından yapıldığını, ifade etmiştir. Buisson, Ermenilerin bu asılsız haber ve iftiralar konusunda, Çinlileri bile geride bıraktıklarını, işin aslı incelenirse bunun İngiltere'nin amaçlarına hizmet edenlerin memleketlerinden kovulmuş bir takım serserilerin eseri olduğunu görüleceğini, belirtmiştir. Buisson, işin esas nedeninin ise Mısır'ın olduğunu söylemiştir. Konuşmacı, Hidiv'in sonuçta bir Osmanlı valisi olduğunu, bu durumun İngiltere'nin Mısır'da tam bir hakimiyet kurmasını engellediğini, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki nüfuzunu kırmak için Mısır'ı tam anlamıyla ele geçirmek istediğini, ifade etmiştir. Buisson, Osmanlı ülkesinin harita üzerinde olduğu gibi, parçalanmasının gerektiğini, bunun için de Ermeni Meselesi'ni ön plâna çıkardığını, konunun daha da taraftar bulması amacıyla mezalim ve katliam haberlerinin çoğu kez uydurulup abartıldığını, ifade etmiştir⁵⁴. Bu yalan olayları ortaya çıkartıp abartanların İngiltere'den para alan kişiler olduğunu, bunların İngiltere'nin talimatlarıyla tahrik edici eylemler yaptıklarını, Ermenilerin kendi devletlerini kurma konusunda son derece yeteneksiz olduklarını, belirtmiştir. Buisson, tarih sayfalarına bakılacak olursa bu milletin eskiden beri İranlılara, Ispartalılara, Romalılara, Abbasilere, Moğollara v.b. unsurlara vergi vermiş olduklarının görüleceğini, Ermenilerin daha çok tüccar, banker veya yüksek dereceli memur olarak yaşamlarını sürdürdüklerini, söylemiştir. Buisson, Ermenilerin Hıristiyan nüfus içindeki paylarının üçte bir oranında olduğunu, bir Ermeni yönetimi kurma fikrinin de tamamen İngilizlerin uydurmasından ve ortaya çıkarmasından ibaret olduğunu, ifade etmiştir. Buisson, İngiliz çıkarlarının Fransa'da iyi anlatılarak Fransız-Osmanlı ilişkilerinin İngiltere'nin ipoteğinden

⁵³ BOA. HR. SYS, 2748/73, BOA. HR. SYS, 2838/7.

⁵⁴ BOA. HR. SYS, 2748/73, BOA. HR. SYS, 2838/7.

kurtarılması gerektiğini, çalışmalarının buna yardımcı olabilirse kendisini mutlu hissedeceğini söylemiştir⁵⁵.

Buisson'un bu konuşması, İngiliz menfaatleri ile Fransız çıkarlarının Ermeni Meselesi konusunda ayrıldıkları noktaların bir kısmını ifâde etmesi açısından oldukça önemlidir. Fransız Parlamentosu önde gelenlerinden olan ve Osmanlı Devleti konusunda tecrübeleri bulunan Parlamenter Mösyö Ciheseren de 10 Kasım 1895 tarihinde Bab-ı Âli'ye yeni Dışişleri Bakanı ataması tebriki vesilesiyle gönderdiği mektupta, Fransız Parlamentosu'nun en azından bir kısmının da olsa Ermeni politikalarına yaklaşım tarzını ifâde etmesi nedeniyle ilgi çekicidir.

Parlamenter Mösyö Ciheseren mektubunda, Osmanlı toplumundaki en değer verilmesi gereken unsurun Müslümanlar olduğunu, en kötü ve kıymetsiz olanın da şüphesiz Ermeniler olduğunu, belirtmiştir. Mösyö Ciheseren, Ermenilerin Luzinyan kraliyetini yeniden kurmak için hayal kurduklarını, İngiltere'nin de Ermenileri maşa olarak kullanmak için yardım ettiğini, Lord Salisbury'nin bütün iki yüzlü politikalarına rağmen Fransız Parlamentosu'nun gerçekleri bildiğini, ifade etmiştir. Mösyö Ciheseren, Rusya ve Almanya'nın da bu politikaları fark etmelerini umduğunu, bu ümidinin gerçekleştiği takdirde Fransa, Rusya ve Almanya'nın İngiltere'nin Ermeni politikasına hep birlikte karşı çıkacaklarını, bu karşı çıkmanın Doğu'da huzuru sağlayacağını söylemiştir. Parlamenter Mösyö Ciheseren, sözlerine devamla İngiltere'nin Avrupa'da yarattığı kargaşaya son verilmesi gerektiğini, buna son verildiği takdirde buradaki huzur ve güven ortamının tüm dünyaya yayılacağını ifâde ederek, Fransa'nın dışişleri politikasını eleştirmiştir. Parlamenter Mösyö Ciheseren, Fransa'yı dış politikada ön almamakla suçlamış, politikalarının "iş yoktur" demekten ibaret olmaması gerektiğini ifâde etmiştir⁵⁶.

Parlamenter Mösyö Ciheseren'in Bab-ı Âli'ye göndermiş olduğu bu mektup, Fransız Parlamentosu'nda küçük bir grubun farklı bakışını ifade etmektedir. Bununla beraber aynı mektup, Osmanlı Devleti ve Ermeniler konusunda İngiliz-Fransız bakış açılarının ve yaklaşım tarzlarının farklılığını da yansıtmaları nedeniyle oldukça dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi, 9 Kasım 1895 tarihinde Ajans Havass'dan alınan bilgiler ışığında Ermeni olaylarından dolayı izlenmesi gereken yolun belirlenmesi için altı büyük devletin tam bir uzlaşma içinde olduklarını Fransa Dışişleri Bakanı'nın yapmış oldukları bir bakanlar kurulu toplantısından sonra bu görüş birliğini açıkladığını, Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiştir. Büyükelçi, vermiş olduğu bu bilgilerin

⁵⁵ BOA. HR. SYS, 2748/73, BOA. HR. SYS, 2838/7.

⁵⁶ BOA. HR. SYS, 1922/106.

yanında, Hıristiyanların can güvenliklerinin temini maksadıyla Fransız Donanması'nın her yıl düzenli olarak yaptığı manevralarını bu yıl geleneksel tarihinden bir ay evvel yapılacağını ifade etmiştir. Büyükelçi, bu konunun Fransız Meclisi tarafından kararlaştırıldığını, donanmanın söz konusu manevraları gerçekleştirmek için en kısa zamanda hareket edeceğine ilişkin haberleri de Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na iletmıştır. Bunun üzerine Paris Büyükelçisi konu ile ilgili haberlerin doğruluğunu il elden araştırmak ve Osmanlı Devleti'nin bu konudaki görüşlerini Fransız Dışişleri Bakanı'na iletmek amacıyla bir görüşme yapmıştır⁵⁷.

Söz konusu görüşmede, Fransız Dışişleri Bakanı'nın Fransız Donanması'nın geleneksel manevra tarihinden bir ay evvel erken manevralara başlaması kararının Hıristiyanların Osmanlı topraklarında katledilmekte oldukları ile ilgili haberlerin İstanbul aracılığıyla kendilerine ulaşmasından dolayı içine düştükleri endişeden kaynaklandığını, belirtmiştir. Fransız Dışişleri Bakanı, gelen haberlerin kabineyi böyle bir karar almaya ittiğini, İstanbul'dan gelen haberlerin Fransa için güven telkin etmediğini ifade etmiştir. Dışişleri Bakanı ayrıca, Fransa Devleti'nin Doğu Politikası'nın uzun zamandır yetersiz olduğunu, kendilerinin de başka devletler gibi Doğu'da aktif bir politika izlemeleri gerektiğini, Fransa'nın menfaatlerinin Doğu'da korunması gerektiğini, Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerindeki olaylar konusunda büyük devletlerin oluşturduğu ittifakı Fransa'nın desteklediğini, belirtmiştir⁵⁸.

Fransız Dışişleri Bakanı'nın bu beyanatu üzerine Osmanlı Büyükelçisi, Fransa Dışişleri Bakanı'nın kullandığı kıtal kelimesine de şiddetle karşı çıktığını belirterek Fransa'nın, İstanbul'dan konu ile ilgili almış oldukları haberlerin çoğunun abartılı ve gerçek dışı olduğunu, belirttiğini söylemiştir. Paris Büyükelçisi, Osmanlı Devleti'nin haklı olarak huzuru bozucu eylemler karşısında kendi kamu güvenliğini sağlamak ve vatandaşlarının can ve mal güvenliklerini korumak maksadıyla bir takım tedbirler almak zorunda kaldığını, bu tedbirleri almaktaki amacının kışkırtıcı unsurların faaliyetlerini akâmete uğratmak olduğunu, Fransa Dışişleri Bakanı'na bütün bunları söylediğini, ifade etmiştir. Paris Büyükelçisi ayrıca, Fransa Dışişleri Bakanı'na İngiltere'nin izlediği iki yüzlü siyâseti Lord Salisbury'nin Londra Belediye Başkanı'nın vermiş olduğu bir ziyafet esnasında itiraf ettiğini, Avrupalı devletlerin kendilerini İngiltere'nin izlediği ve Lord Salisbury'nin de ifade ettiği iki yüzlü ve çıkarıcı siyâsete kaptırmamaları gerektiğini, İngiliz siyâsetinin diğer Avrupalı devletlerin menfaatlerine uygun olmadığını, söylediğini belirtmiştir⁵⁹.

⁵⁷ BOA. HR. SYS, 469/ 59, 65.

⁵⁸ BOA. HR. SYS, 469/ 59, 65.

⁵⁹ BOA. HR. SYS, 469/ 59,65.

Büyükelçi, Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Berthelot'un kendisine İngiltere'nin bu konudaki amaçlarını sorması üzerine, Dışişleri Bakanına, İngiltere'nin Ermeniler konusu ile ilgili iki amacının olduğunu, bunlardan birincisinin Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir tampon bölge oluşturmak ve bir sınır çizgisi oluşturacak özel bir yöntem oluşturarak, bu bölgede kendi iktidarını yerleştirdikten sonra İran'dan geçerek Hindistan'da bitecek bir demiryolu kurmak düşüncesi, ikinci hedeflerinin de Osmanlı Hükümeti'ne her türlü zorluk ve sıkıntıyı çıkararak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bıraktıktan sonra, Mısır'da serbestçe hareket etmek için bu tür olaylarla büyük devletleri oyalamaktır, düşüncelerini aktardığını ifade etmiştir. Büyükelçi, Mösyö Berthelot'un kendisine, İngiltere'nin Mısır konusundaki düşünceleri hakkında kendisinin de aynı görüşte olduğunu söylediğini, fakat İngiltere'nin Ermenilerle ilgili tavırlarını sadece insanlık ve dinî duygular konusundaki hassasiyetlerine bağladığını ifade ettiğini, belirtmiştir.

Paris Büyükelçisi, Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Berthelot'un kendisine açıklamalarından dolayı teşekkür ettiğini, bilhassa İngiltere'nin Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Ermenilerin yaşadıkları Osmanlı vilayetlerini kapsayacak şekilde tampon bir yönetim şekli oluşturarak İran üzerinden Hindistan'a demiryolu bağlantısı projesini şaşkınlıkla karşıladığını ve kendisine verdiği bu bilgi ve açıklamaları Fransız Kabinesi ile paylaşacağını söylediğini ifade etmiştir⁶⁰.

Bu görüşme, Fransa'nın Ermeni politikasının hangi unsurlar üzerine kurulmaya çalışıldığını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Fransa, kendi iç kamuoyu ve muhalefetin baskıları ile de gündeme gelen dış siyasetindeki bocalama ve "Fransız Dışişleri'nin işi kalmadı" söylemlerinin baskısının bu politikada özellikle hissedilmiştir. Fransa, İngiltere'nin bu konuda aldığı önü, bir nebze de olsa geriletmek için diğer Avrupalı devletlerle birlikte hareket etmesinin kendi yararları açısından gerekli olduğunu, düşünmektedir⁶¹. Bu konudaki siyasî duruşunu güçlendirmek amacıyla Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyanların can ve mal güvenliklerini korumak ve bu konudaki sözde tehditlerin – Mösyö Berthelot bunu kıtal olarak dillendirmektedir- ortadan kalkmasını sağlamak için donanmasını daha erken bir tarihte manevra yapması için Doğu Akdeniz sularına göndermek kararını almıştır. Osmanlı Devleti'nin Fransız Donanması'nın erken manevra yapmasının engellenmesi yolundaki çabaları sonuçsuz kalmıştır. Fransa bu teşebbüslerinin yanı sıra Osmanlı Devleti nezdindeki diplomatik temsilcileri vasıtası ile de Ermeniler lehine girişimlerde bulunmuştur.

⁶⁰ BOA. HR. SYS, 469/59, 65.

⁶¹ Mısır üzerinde İngiliz-Fransız rekabetinin ayrıntıları için bkz: Armaoğlu, a. g. e., s. 30-34.

B. OSMANLI DEVLETİ NEZDİNDE BULUNAN FRANSIZ KONSOLOSLARININ FAALİYETLERİ

a. Asılsız Haber ve Kışkırtmalar

Osmanlı Devleti'nin bütün iyi niyetli girişimleri, Fransız kamuoyunu aydınlatma çalışmaları, Fransız gazetelerinde zaman zaman Osmanlı Devleti lehine çıkan gerçeği yansıtıcı haberler ve sağduyulu Fransızların bütün çabaları genelde boşa çıkmıştır. Fransa genel olarak Ermeni meselesine bakış eksenini geleneksel olarak sürdürmüştür. Fransızların Ermeni meselesi ile ilgili olarak bölgede bulunan konsoloslarının daha aktif bir tavır içinde oldukları göze çarpmaktadır. Mersin'deki Fransız Konsolosu Sumaripa'nın Fransız Büyükelçiliği vasıtasıyla gönderdiği haberlerde Haçin (Saimbeyli) dolaylarında şiddetli karışıklılar çıktığı, bölgede asayişin sağlanması konusunda çok acil önlemler alınması gerektiği haberleri 26 Kasım 1895 tarihinde Adana Vilayeti'ne Fransız Büyükelçiliği vasıtasıyla ulaşmıştır. Osmanlı makamlarının yapmış oldukları araştırmalarda Adana Vilayeti'nin her tarafında asayişin yerinde olduğu, hiçbir kargaşa ortamının bulunmadığı, huzur ve sükûnetin tam olduğu, söz konusu Mersin Konsolosu Sumaripa'nın gereksiz ve huzuru bozucu davranışlar içinde olduğu bildirilmiştir⁶².

Mersin'deki Fransız konsolosunun yalan haber yayma ve kışkırtma eylemlerinin yanı sıra Zeytun eşkıyasından Oghassi, Ratchia, Eyak, Meldj isimli Ermenilerin de Lind des Messageries vapuru ile Marsilya'ya sevk edilmelerini sağlayarak burada faaliyetlerine devam etme imkanlarını temin ettiği görülmüştür. Bu dört isyancı önce Marsilya'ya oradan Paris ve Londra'ya giderek komiteci faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁶³ Mersin'deki Fransız Konsolosunun davranışlarının benzerini Halep Fransız Konsolos Vekili'nin de yaptığı görülmektedir. Söz konusu konsolos vekilinin Zeytun'dan Maraş'a dönüşünde, komiteci oldukları sabit olan bir kısım Ermenileri himaye ettiği, bunlara zararlı düşünceler telkin ettiği, bunları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırttığı, konsolos vekilinin bu tür davranışlar içine girmesinin nedeninin de bölgedeki Ermeni Katolik piskoposu olduğu, piskoposun sürekli olarak konsolos vekilini Ermeniler konusunda yalan yanlış haberlerle yönlendirdiği, yine Maraş'a gelen Fransa Büyükelçiliği askerî ataşesinin de bu tür yalan ve asılsız kandırmacaları sürdürdüğü, bölgedeki Ermenileri, Osmanlı Devleti aleyhine kışkırttığı, 29 Nisan 1896 tarihli bir belgede ifade edilmektedir⁶⁴. Söz konusu belge, Sadaret'ten Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş olup, muhtemelen Dışişleri'nin ilgili

⁶² BOA. A. MKT. MHM, 616/26.

⁶³ BOA. HR. SYS, 2749/12.

⁶⁴ BOA. A. MKT. MHM, 651/10.

büyükkelçilere konu hakkındaki açıklamaları gerekli yerlere yapmasını istemiştir.

Buna benzer bir olay da Diyarbakır'da yaşanmıştır. Diyarbakır'da hoş olmayan olaylar olduğunu, asayişin bozulduğunu, yabancı büyükkelçilerin Diyarbakır'daki olaylardan son derece tedirgin olduklarını, geçen yıldaki gibi hadiselerin meydana geleceği hakkında yabancı büyükkelçilerin iki üç aydan beri yapılan uyarı ve ihtarları son zamanlarda daha ısrarla tekrarlamaları üzerine, Sadaret, Diyarbakır Vilayeti'ne 21 Haziran 1896 tarihinde bir yazı yazarak konunun araştırılmasını istemek durumunda kalmıştır. Sadaret, aynı tarihlerde Van bölgesinde ortaya çıkan kargaşadan da etkilenerek araştırmanın titizlikle yürütülmesini istemiştir. Sadaret, yazısında hiçbir olayın çıkmaması için her türlü tedbirin alınmasını ayrıca talep etmiştir. Diyarbakır'da yapılan araştırmalar üzerine Diyarbakır'da huzurun bozulacağı ile ilgili haber kaynağının Ermeni komitecilerinden Fransa Konsolosluğu tercümanlığında görevli Kasabyan'ın olduğu, belirtilmiştir. Yazıdan Kasabyan'ın kışkırtmaları ve tahrikleri üzerine bundan etkilenen Fransa ve İngiliz konsolos vekillerinin Diyarbakır'da huzurun bozulacağı ile ilgili yalan haberleri büyükkelçilerine ilettikleri, Fransız ve İngiliz Büyükkelçilerinin de Diyarbakır'da huzurun bozulacağı ile ilgili haberleri, Sadaret'e intikal ettirdikleri anlaşılmaktadır.

Yapılan araştırma sonuçları, ilgili büyükkelçilere resmî yazı ile intikal ettirilerek Diyarbakır'da asayişin yerinde olduğu, huzuru bozacak hiçbir gelişmenin olmadığı, bundan sonra da olmayacağı, çıkması muhtemel her türlü huzur bozucu hareket karşısında Diyarbakır'da her türlü tedbirin alındığı, bundan sonra da alınacağı ifâde edilmiştir⁶⁵.Diyarbakır ve yöresinde olaylar çıkacağı ile ilgili asılsız haberler bu kadarla da kalmamıştır. Ocak 1902 tarihinde de Fransa elçisi yine Diyarbakır'daki Hıristiyanların tehdit altında bulduklarını can ve mal güvenliklerinin tehlikede bulunduğunu, Hıristiyanların korku içinde yaşadıklarını, Osmanlı Devleti'nin bu duruma bir an önce son vermesi için gerekli önlemleri alması yolundaki talepleri üzerine, konu bir kez daha araştırılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde böyle bir durumun Diyarbakır'da olmadığı, asayişin tam olduğu bütün kesimlerin huzur içinde yaşadıkları anlaşılmıştır.

Bunun üzerine bu asılsız haberleri çıkaranın kim olduğu araştırılmıştır. Yapılan araştırma ve soruşturmalar sonucunda bu yalan haberlerin kaynağının Diyarbakır Fransız Konsolos Tercümanı Kasabyan Artin Efendi'nin olduğu anlaşılmıştır. Kasabyan Efendi'nin daha önce Diyarbakır'da asayişin bozuk olduğu ile ilgili asılsız haberlerin de kaynağı olduğu bilindiğinden bu tür yalan haberlere kaynaklık eden bir kişinin bu

⁶⁵ BOA. A. MKT. MHM, 637/30.

olaylardan sonra Diyarbakır'da görev yapmasının mümkün olmadığı, Fransız Büyükelçiliği'ne iletilmiştir. Büyükelçilik'te Artin Kasabyan'ın haberlerini güyâ bölgedeki İngiliz konsolosundan aldığını onun da haber kaynağının Diyarbakır valisi olduğunu ifade etmiş ayrıca, Artin Kasabyan Efendi'nin en kısa zamanda bu bölgeden alınacağı bildirilmiştir⁶⁶.

Konular dikkatlice değerlendirildiğinde Mersin Konsolosu, Halep Konsolos Vekili, Diyarbakır'da olaylar çıkacağı hakkında yayılan söylentilerin nasıl yaygınlaşarak huzuru bozacak bir ortam yaratılma çabaları, bu çabalara Fransız ve İngiliz konsolosluk ve elçiliklerinin güya aldatılarak alet olmaları, Fransız Büyükelçiliği askerî ataşesinin aynı tür eylemler içine girmesi, bölgedeki Ermeni piskoposunun bunları yalan haberlerle söz de yönlendirmesi, bu hareketin konsolosların ferdî hareketlerinden ve kendi şahsî inisiyatiflerinden ziyâde, tek bir elden organize edildiklerini ve yöntemlerinin daha önceden belirlendiği izlenimini vermektedir.

Fransa'nın Ermenileri kışkırtma araçlarından birisi de her zaman Osmanlı Devleti nezdinde bulundurduğu konsolosları olmuştur. Nitekim, 10 Nisan 1897 'de Maraş çarşısında bir Müslüman ile bir Hıristiyan arasında pastırma alışverişinden dolayı ortaya çıkan kişisel bir kavgaya Maraş Fransız Konsolos Vekili Mösyö Viet'in karışarak olayı abartması ve Maraş'taki yerel bazı olaylara müdahale etmesi bunun tipik örneklerinden olmuştur. Konu Mösyö Viet tarafından Fransız Büyükelçiliği'ne iletilmiş, Büyükelçilik de durumun düzeltilmesi gerektiği hakkındaki düşünceleri Bab-ı Âli'ye iletmıştır. Bab-ı Âli de durumun Mösyö Viet'in abartmalarından birisi olduğunu bildirmiştir⁶⁷ ..

Bu tür kışkırtma örneklerinden birisi de Van bölgesinde yaşanmıştır. Van Fransa Viskonsolosluğu görevinde bulunan Per De France Çölemerik tarafına giderek Çölemerik Nasturilerinin Katolikliğe girişlerini hızlandırarak bunları himayesi altına almayı amaçlamıştır. Per De France, Nasturileri ve Ermenileri kışkırtmak ve daha önce aşiretler arasında her zaman olan hayvan gaspları konusunu kullanmak istemiştir. Bunun için de daha önce malları gasp edilen birkaç saf vatandaşın mallarının teslimi bahanesiyle olaylara sürüklemek istediği, anlaşılmıştır. Viskonsolos, Kaymakam Hacı Bey'in tutuklanmasını istemiş, kiliseye giderek halkı toplayarak Katolik mezhebini övmüş, aşiretler arası mal gasplarının ortadan kalkması için parasının olduğunu, bu paranın haricinde Van'da dört bin lirasının bulunduğunu, hiçbir şeyden çekinmemeleri gerektiğini, belirtmiştir. Viskonsolos, padişahın idaresi altında kaldıkları sürece bu tür gasp

⁶⁶ BOA. Y. A. HUS, 424/10.

⁶⁷ BOA. A. MKT. MHM, 652/28.

olaylarının süreceğini, saldırılardan kurtulamayacaklarını, Fransız tebaası olmayı kabul ederlerse kendilerini korumak için Fransız askeri getirtileceğini ifade etmiş Ermeniler de buna razı olduğunu beyan etmişlerdir. Per De France'ın Kaymakam Hacı Bey'in tutuklanmasını istemesi, bölgede Osmanlı idarî otoritesini sarsmak ve halkın Osmanlı yöneticilerine karşı olan güvenini zedelemek amacı ile olduğu Hudut Komutanlığı ve Hakkari Mutasarrıflığı tarafından Bab-ı Âli'ye bir yazıyla bildirilmiştir. Per De France'ın amacının halkı kışkırtıp Osmanlı idaresini zayıflatmak olduğu böylece ortaya çıktığından Per De France'ın bölgeden uzaklaştırılması Hudut Komutanlığı ve Hakkari Mutasarrıflığı tarafından talep edilmiştir⁶⁸.

Fransız konsoloslar tarafından Ermenilerin isyan ve silahlı direniş hareketlerine kışkırtılmaları ile ilgili örneklerinden birisi de Maraş bölgesinde yaşanmıştır. Daha önce bu bölgede görev yapmış olan ancak kötü davranışları yüzünden Maraş bölgesi mahallî yöneticileri tarafından şikayet edilmesi sonucu bu bölgeden uzaklaştırılmış olan Mösyö Barthélemy, Fransa Büyükelçiliği tarafından bu kez de Maraş Fransız Konsolos Vekili olarak atanmıştır. Bu atama kararı Osmanlı Devleti tarafından henüz tanınmamış olmasına rağmen Mösyö Barthélemy, hemen faaliyetlere başlamıştır. Mösyö Barthélemy, Maraş ve çevresinde Müslüman halka gözdağı verirken Ermenileri kışkırtmaya ve silahlanmaları için gerekli hazırlıkları yapmaları konusunda teşvik etmiştir. Mösyö Barthélemy, Maraş'ta Müslüman olmayan halka karşı kendisini yetkili bir makam gibi göstermeye çalışmış Müslüman halka karşı da iftiracı ve küçümseyici bir tavır içine girmiştir. Mösyö Barthélemy, Zeytun'a giderek Müslüman ahalinin silahlı ve Hıristiyanların silahsız olduklarını, Müslümanların Hıristiyanlara karşı saldırdıklarını, Elbistan, Kızılöz, Çukurhisar, ve Göksun'da Ermenilerin Müslümanlar tarafından öldürüldüğünü iddia etmiştir. Bu iddiaların asılsız olduğu Zeytun kaymakamlığı tarafından deliller gösterilerek yalanlanmıştır. Mösyö Barthélemy'in, bu faaliyetlerinin yanında Ferniz ve Göksun taraflarına giderek bu bölgelerde yaşayan Ermenilerle görüşmelerde bulunduğunu Adana ve Halep Fevkalade Komutanı Ferik Âli Muhsin Paşa bir yazıyla Sadarete bildirmiştir. Mösyö Barthélemy, bu görüşmelerinde de bölgede yaşayan Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtarak silahlanmaları gerektiğini belirtmiştir. Göksun ve Ferniz'de kaç tane Ermeninin bulunduğunu, bunların kaç tanesinin kadın ve erkek olduğunu, bunların içinde kaç tanesinin silah kullanabileceğini, bunlara ne kadar silah lazım olacağını tespit etmeye çalışmıştır.

Mösyö Barthélemy'nin Maraş ve çevresinde gerçekleştirdiği bu tür faaliyetler, mahallî Osmanlı idarecileri tarafından Bab-ı Âli'ye bildirilmiş

⁶⁸ BOA. A. MKT. MHM, 642/2, 698/16.

Bab-1 Âli'de durumu Fransız Büyükelçiliği'ne ileterek Mösyö Barthélemy'nin bölgeden uzaklaştırılmasını talep etmiştir. Fransız Büyükelçiliği de 22 Ekim 1899'da Mösyö Barthélemy'nin kısa bir süre içinde bölgeden uzaklaştırılacağını ifade etmiştir⁶⁹.

İngiliz ve Fransız Erzurum Konsolosları da bu tür faaliyetlerini Erzurum ve yöresinde sürdürmüşlerdir. Erzurum Fransız konsolosu Erzincan yakınlarındaki Şuha Manastırı'nda Müslümanların sekiz Ermeniye yaraladıklarını, bunların dördünün ağır yaralı olduğunu, bu durumun bir an evvel açıklığa kavuşturulması gerektiğini, bu konuda çok acil bir açıklama beklediğini ifade etmiştir. Bunun üzerine yapılan araştırmalar neticesi böyle bir olayın olmadığı gibi iki aydan beri bölgede adı bir suçun bile işlenmediği anlaşılmıştır. Erzurum Fransız Konsolosu'nun ısrarları üzerine kendisinden, yaralanan Ermenilerin isimleri istenmiş, konsolos, bu isimleri Erzurum vilayetine verememiştir. Bunun üzerine bu tür haberlerin çıkarılma gayelerinin bölgedeki mevcut olan huzur ve asayiş ortamını bozma amacı taşıdığı⁷⁰, bu bölgedeki Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında huzursuzluğun olmadığı vilayet tarafından açıklanmıştır.

Bu inandırıcı açıklamalar üzerine Fransız ve İngiliz konsolosları da bu durumdan son derece memnun olduklarını, bu tür asılsız söylentileri çıkarıcıların bulunmalarını temenni ettiklerini, bunların en ağır şekilde cezalandırılmaları için kendilerinin de çaba sergileyeceklerini ifade etmişlerdir.

Fransa'nın Osmanlı Ermenilerine müdahale alanlarından birisi de Osmanlı mahkemelerinin Ermeni suçluların cezalandırılması kararları olmuştur. 5 Nisan 1904'de Van Vilayeti, Van Ermeni Komitesi Reis'i Varteks'e verilmiş olan idam cezasının kaldırılması hiç olmaz ise hafifletilmesi konusunda Van Fransa Konsolosu'nun devreye girdiğini belirtmiştir. Van vilayeti, bunun mümkün olmadığını Varteks'e bu cezanın Van İstinâf Mahkemesi tarafından verildiği ifâdesi karşısında, bu defa devreye Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Delcassé girmiş, kendisine Fransa Parlamentosu'nun etkin üyeleri tarafından Varteks'le ilgili olarak baskı yapıldığını, kendisinden Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunarak cezanın hafifletilmesi konusunda aracılık yapmasının istendiğini iletmiştir. Bu mesaj üzerine Paris Büyükelçiliği konuyu Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiş, Dışişleri de Sadâret'e aksettirmiştir. Osmanlı Hükümeti, Varteks hakkında yapılan resmi ve gayri resmi aracılıklara itibar etmemiş, Varteks'in suçunun sabit olduğunu, bu konudaki kararın Van İstinâf Mahkemesi

⁶⁹ BOA. A. MKT. MHM, 651/17; BOA.Y. MTV, 168/65; BOA. Y. A. HUS, 377/54; BOA. HR. SYS, 2793/12.

⁷⁰ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 26, 28.

tarafından verildiğini, bu tür müdahalelerin yargıya olan güvenin azalması sonucunu ortaya çıkaracağını v.b. düşünceleri ifâde eden bir yazıyı ve Varteks'in yargılanması ile ilgili Van İstinaf Mahkemesi'nin kararlarını kapsayan bir dosyayı ilgili yerlere vermek üzere 27 Ekim 1904 tarihinde Sadaret vasıtasıyla Dışişleri Bakanlığına göndermiştir.⁷¹.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız olaydan da anlaşılacağı üzere isyan ve komitecilik suçu sabit olan Van Ermeni Komitesi Reisi Varteks'in son derece adaletili olarak yapılan bir mahkemede önce kalebentlik sonra da idam cezası alması Van Fransız Konsolosu'nun müdahale etmesi neticesini doğurmuştur. Bu durum o dönemde Ermenilerin işledikleri sabit olan suçlarının bile yok sayılması hiç olmaz ise hafifletilmesi yolunda Fransız Parlamentosunun, Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Delcassé'nin, Fransa Büyükelçiliğinin devreye girdiğini göstermesi bakımından son derece ilginç bir durum oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin adlî sistemine yönelik bir başka Fransız müdahalesi de Van Fransız Viskonsolosu Mösyö Rupen tarafından yapılmıştır. Muş'un Cerkaşın mahallesinde devriye gezmekte olan zabıta görevlileri hareketlerinden şüphelendikleri Kavarlı iki Ermeni'yi haklarında soruşturma yapmak üzere karakola götürmek istemişlerdir. Bu Kavarlı iki Ermeni, zabıta tarafından karakola götürülürken yolda bunlara Mösyö Rupen, Mösyö Rupen'in tercümanı ve bunların koruması rast gelmiş, Mösyö Rupen'in bu iki Ermeni'nin nereye götürüldüğüne dâir sorusu üzerine söz konusu zabıta, bunların haklarında soruşturma yapmak üzere karakola götürüldüklerini söylemiştir. Bunun üzerine Mösyö Rupen, sinirlenerek bu iki Ermeni'nin karakola götürülemeyeceğini söylemesi üzerine söz konusu memurlar kendilerinin polis olduklarını görevlerinin gereğini yaptıklarını söylemişlerdir. Mösyö Rupen, bu memurlara hakaretvârî el kol hareketlerinde bulunarak bunları sözle tehdit edip hakaret etmiştir. Bu iki Ermeni, görevli devriyeler tarafından karakola teslim edilmiştir. Karakolda bulunan Ziya Efendi, bu Kavarlı iki Ermeni'yi koğuşa götürmüştür. İki Kavarlı Ermeni'nin koğuşa götürülmesinin hemen ardından Mösyö Rupen, tercümanı ve koruması, polis dairesine gelmişler ve iki Ermeni'nin daha önce konuldukları koğuşa girerek bu iki Ermeni'yi koğuştan tehditler savurarak çıkarmışlardır. Bu arada tercüman da bu iki Ermeni'yi polis memurlarının hangi hakla buraya getirdiklerini sormuş, bu arada bir sürü hakaret etmiş, konsolosun da bu arada Fransızca olarak sövüp saydığı buradaki görevlilerin 21 Mayıs 1905 tarihli tutanaklarında ifâde edilmiştir. Konsolos ve tercümanı karakoldaki görevli memurlara sövüp hakaretlerde bulunurken koruma da elini revolverinin üzerinde tutarak silahla tehdit

⁷¹ BOA. A. MKT. MHM, 673/13.

etmiştir. Mösyö Rupen, elinde bulundurduğu bastonla da karakolda görevli Ziya Bey'i tehdit etmiş, beraberlerinde Kavarlı iki Ermeni'yi zorla ve silah tehditiyle karakoldan götürmüşlerdir⁷².

6 Haziran 1905 tarihli Bitlis Vilayeti'nden Sadarete gönderilen bir yazıda da Fransız Van Viskonsolosunun Muş Ermeni Piskopos Vekili Keşiş Arin'e üç yüz Osmanlı lirasını verdiğinden bahsetmektedir⁷³. Buradaki amaç da gayet açıktır. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini iyice zayıflatıp uygun bir zamanda Osmanlı Devleti aleyhine bunları kışkırtmak ve isyan için teşvik etmektir.

Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin otoritesini bölgede yıpratılmasına yönelik faaliyet türlerinden birisi de Van bölgesinde para dağıtmasıdır. Van Fransız konsolosuna, Sason dağı ve Talori yönüne giderek yardımlar dağıtmış Osmanlı Devleti'nin yanlarında Osmanlı memuru bulundurması isteğini kabul etmemiştir. Bu konuda Fransız Büyükelçiliği nezdinde de gerekli girişimlerde bulunulmuş olmasına rağmen sonuç alınamamıştır. Van Fransız Konsolosu yanında tercümanı sıfatıyla gezdirdiği Ermeni Mihran'la birlikte yörede bulunan Ermeni köylerini dolaşmış ve yardım yaptığı Ermenileri seçerken daha önce Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş olanları seçtiği ve bu Ermenilerin hiçbir şeyden korkmamaları gerektiğini, söylemiştir. Konsolos, yakında yeni bir isyanın olacağını, yeni isyanda da önceki davranışlarını sergilemelerini istediği, Osmanlı mahallî idarecileri tarafından haber alınmıştır. Söz konusu konsolosun, Sason⁷⁴ ve Talori bölgesindeki yirmi köyün isyancı Ermenilerine son gezilerinde beş yüz kırk sekiz adet Osmanlı lirası dağıttığı Muş'tan Bitlis Vilayeti'ne gelen 18 Haziran 1905 tarihli bir yazıyla bildirilmiş bunun üzerine Bitlis Valisi Ferid Bey konudan Sadaret'i haberdar etmiştir. Biraz önce sözünü ettiğimiz yeni bir isyan için gerekli olan hazırlıkların yapılmasının da bu konsolos tarafından bölgede daha önce isyan eden Ermenilere söylendiği Muş Mutasarrıflığı'ndan ayrıca bildirilmiştir⁷⁵.

Sadaret gelen haberler üzerine Van Fransız konsolosu ve tercümanının davranışlarının dost iki ülke olan Osmanlı ve Fransa ilişkileriyle bağdaşmadığını, söz konusu konsolos ve tercümanının bölgede yaptıkları kışkırtıcı ve tahrik edici davranışlara hemen son vermeleri gerektiğini, bildirmiştir. Sadaret, bu iki şahsın bölgedeki mahallî Osmanlı idarecileri ile sürekli sorun yaşadıklarını, geçmişten beri gelen kötü ve kışkırtıcı davranışları nedeniyle bu iki görevlinin bu bölgede görev

⁷² BOA. A. MKT. MHM, 673/25.

⁷³ BOA. A. MKT. MHM, 549/21.

⁷⁴ Sason olaylarının detayları için bkz; Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 29-39.

⁷⁵ BOA. A. MKT. MHM, 673/25

yapmalarının artık mümkün olmadığını, konunun çözümlenmesi ve bölgede huzur ve asayişin bir an önce tesis edilmesi için bu iki görevlinin en kısa sürede görevden alınmaları gerektiği Fransız makamlarına iletilmiştir. Bütün girişimlere rağmen Fransızlar, sorunu zamana yayarak unutturmak istemişlerdir. Bu örnek bile Fransa'nın bölge ve Ermeniler hakkındaki düşüncelerini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Önce Muş karakolundan şüpheli iki Ermeni'nin bu konsolos tarafından zorla alınması, sonra da Sason ve Taluri bölgesinde yaşayan ve daha önce isyan eden Ermenilere o devir için son derece büyük bir meblağın yeniden isyan etmelerini teşvik etmek için dağıtılması ve Osmanlı Devleti'nin bu iki şahsın görevden derhal uzaklaştırılmaları gerektiği noktasındaki haklı taleplerinin görmezden gelinip bunun zamanla unutturulmaya çalışılması meseleyi bize en iyi şekilde anlatan bir örneklerdendir.

Ermeni komiteciler, Sason olaylarına ayrı bir önem vermişlerdir. Sason olayları ile ilgili çok sayıda gerçek dışı kahramanlık olayları, mersiyeler, şiirler, destanlar kaleme alınmıştır. Bu yapıtlar incelendiğinde Büyük Devletlerin her zaman kışkırtıcı olarak Ermeni olaylarının içinde olduğu görülür. Olayların çıkmasında iç faktörler kadar dış unsurların da etkisi görülür. Burada yabancı müdahale de hedeflenmiştir⁷⁶.

Fransız konsoloslarının Ermenilere olan hizmetleri bunlarla da sınırlı kalmamıştır. 29 Haziran 1907 tarihli bir belgede Asador isimli bir kişi, Sadaret'e yazmış olduğu bir yazıda Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Erzurum, Diyarbakır'da bulunan Ermeni piskoposlarının İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi ile Osmanlı Devleti'nden gizlice haberleşmek için buralarda bulunan Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslarına başvurduklarından bahsetmektedir. Konsolosların bölge piskoposlarının mektuplarını konsolosluk resmi zarfları içinde İstanbul'da bulunan büyükelçilerine gönderdiklerini, bu büyükelçilerin de söz konusu yazıları, Ermeni Patrikhanesine ulaştırdıklarını ifâde etmiştir⁷⁷. Bu durum, gerek bölge

⁷⁶ Ermeni komiteciler, Sason olaylarını ilk olarak 1894 yılında çıkarmışlardır. Osmanlı Devleti yanlısı olan Ermeni Patriği Aşıkyan, Devletin Ermenilere karşı sergilediği iyi niyetli yaklaşımlarını devam ettirmesi için Anadolu'daki olayların iç yüzünü Hükümete anlatmak istemiştir. Ermeni Patriğinin bu iyi niyetli yaklaşımları Hınçaklar tarafından tepkiyle karşılanmış, Patriğe karşı bir suikast düzenlemişlerdir. Suikasttan sağ kurtulan Patrik, görevinden istifa etmiş yerine Ermeni komitecilerin programlarını kabul eden İzmirliyan gelmiştir. 1895'te Sason ayaklanması başlamıştır. Patrik İzmirliyan, Sason ayaklanmasında öncü olan Hamparsum Boyacıyan ile Damadyan'ın eylemlerine önemli ölçüde destek vermiştir. Ayaklanmanın içinden çıkılmaz bir hal aldığına gören Patrik, komite başkanlarını kurtarmak için, kafa tutar bir tarzda Osmanlı Devleti'nden kovuşturmalara son vermesini talep etmiştir. İkinci Sason ayaklanması da 1905 yılında başlamıştır. Bu ayaklanmayı ünlü komiteci Ahapur Serop (Serop Paşa olarak da bilinir) yönetmiştir. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 29,30.

⁷⁷ BOA. Y. PRK. AZJ, 52/60.4

piskoposlarının gerek bölge konsolosluklarının ve ilgili devlet büyükelçiliklerinin Osmanlı Devleti'nden gizli haberleşme yapma ihtiyaçlarının bulunduğunu göstermektedir. İstanbul'daki Ermeni patrikliğinin de büyükelçilikler vasıtasıyla bölge piskoposluklarıyla haberleşme ihtiyaçlarının hangi gereksinimlerden dolayı ortaya çıktığı düşünülürse bölgede neler olup bittiği daha kolay anlaşılmaktadır. Ermeni Patrikliği, büyükelçilikler, söz konusu vilayetlerdeki konsolosluklar ve piskoposlukların resmi haberleşme kanalları yerine Osmanlı Devleti'nin müdahil olmadığı ve kendisinden habersiz bir haberleşme kanalına ihtiyaç duymaları Osmanlı Devleti'nden gizli kurulmuş bir şebekenin de olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Ermeni dinî müesseseleri ile yabancı konsolosluk ve büyükelçiliklerin de gizli dirsek temaslarını göz önüne sermektedir.

Altı vilayette bulunan Fransız konsoloslarının Ermenilere yaptığı bu yardımlar dışında Fransız Mersin Viskonsolosluğu da yalan haberlerle huzur ortamının bozulması konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Mersin Viskonsolosluğu, kendisine Kadirli'de bulunan Peder Emmanuel Grasya'nın bir telgraf çektiğini, telgrafta, Kadirli'de Müslümanların silah atarak mahallî asayiş tehdit ettiklerini, huzuru bozduklarını, bundan korkan Ermenilerin bir çoğunun da Haçin'e ve başka yerlere göç ettiklerini bildirdiğini haber vermiştir. Söz konusu viskonsolos, almış olduğu haberleri Adana vilayetine iletmıştır. Bunun üzerine Adana Valisi hemen tahkikata başlanması için yöredeki güvenlik kuvvetlerine gerekli talimatları vermiştir.

Kadirli'de mahallî görevliler tarafından yapılan araştırmalar sonucunda ve mutasarrıflıktan alınan haberlerden söz konusu peder tarafından ileri sürülen haberlerin tamamen uydurma olduğu, silah atma olayının da bölgede birkaç kişiyi ısırması olan kuduz köpek için atıldığını, silah atılmadan konu ile ilgili halka bilgi verildiği, pederin iddiası olan bölge halkının Kadirli'yi terkinin ise Paskalya dolayısı ile eş, dost ve akraba ziyareti amacıyla yapıldığı, Mersin Viskonsolosuna asılsız haberleri ulaştıran Peder Emmanuel Grasya'nın aslen İspanyol olup Fransa Devleti vatandaşlarından bir Cizvit rahibi olduğu, bildirilmiştir. Peder'in bu şekilde yalan haberler vermesinin nedeninin gerek Kadirli Kaymakamlığı'na gerek Vilayete karşı tavrının vaktiyle kendisine yasadışı çıkarlar sağlamak isteklerinin kabul edilmemesinden kaynaklandığı, bundan önceki katogigosun da bazı rahiplerin ve bunlardan Kadirli ve Bahçe'deki Katolik papazlarının yöre halkını Katolik yapmak için vicdanlara baskı yaptıklarını, sonradan isyan esnasında evleri yanan ve hükümet tarafından inşaatlarına yeniden başlanılan evlerin daha iyisinin Cizvit kilisesi tarafından tamamıyla inşa edileceğini söylediklerini, bunun için mezhep değiştirmelerinin yeterli olacağını bölge halkına söyledikleri ifade edilmiştir. Söz konusu pederin

bölgedeki asayiş ve huzuru bozmaya yönelik bu kabil davranışlar içine girmesinin Osmanlı Devleti'nin yöredeki otoritesini en azından zayıflatacağını bu konuda gerekli tedbirlerin alınması Mersin Fransız Viskonsolosluğu'na 31 Ocak 1910 tarihli yazılan bir tahriratla istenmiştir⁷⁸. Adana valisinin bu araştırmaları neticesinde durumun kanıtlarıyla ortaya çıkmasından sonra Adana'daki Cizvit Rahiplerinin Reisi Pier Joe, validen Emmanuel Grasya'nın yaptığı hatalardan dolayı özür dilemiş, Emmanuel Grasya'nın bundan sonra benzer durumlarda bulunmayacağı konusunda kendisinin kefil olduğunu, bu özür ve teminat kabul edilirse aradaki sevgi ve samimiyetin daha da artacağını, kendisinin de samimi ilişkilerin ve bölgedeki kardeşlik ortamının artmasını arzu ettiğini belirtmiştir. Vali, Pier Joe'ye gerekli nasihatlerde bulduktan sonra geri göndermiştir⁷⁹.

Fransız Cizvit Rahiplerinden Rahip Plisi ve Rahip Huri İbrahim, Havran livasının Cebel-i Duruz köylerini dolaşarak halka Osmanlı Devleti'nin mahvolduğunu, on gün içinde Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını, Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden alacağı üç buçuk milyar franka karşılık Suriye'yi aldığını, belirtmişlerdir. Söz konusu şahıslar, bu tarihten itibaren Suriye'nin Fransız toprağı olduğunu, kendilerinin Fransız okulları açmaya geldiklerini, bundan sonra Osmanlı memurlarını tanımamaları gerektiğini, Osmanlı Hükümeti'ne vergi vermemelerini, arazi satmamalarını, Fransa'nın bu tür işlemleri artık onaylamayacağını v.b. şekilde halka konuşmalar yapmışlardır.

Bunun üzerine bölge halkı galeyana gelmiş, papazları bölgeden şiddetle uzaklaştırmak istemişlerdir. Bu durum üzerine bölgeye gelen jandarmalar olayın doğruluğunu gerek Müslüman halktan gerek Hıristiyan ahaliye onaylattıktan sonra papazlar, jandarma tarafından Süveydiye kazasına götürülüp kaymakamlığa teslim edilmiştir. Süveydiye kaymakamı, Rahip Plisi ve Rahip Huri İbrahim'i koruma altında Havran'a göndereceği sırada Fransa konsolosu vilayete ricada bulunarak rahiplere arka çıkmış Rahip Plisi ve Rahip Huri İbrahim serbest bırakılmıştır. Olaylar biraz yatıştıktan sonra Rahip Plisi ve Rahip Huri İbrahim, tekrar bölgeye gitmek istemişler Fransız konsolosu da rahiplerin aynı bölgeye tekrar gönderilmesi konusunda ısrarlı bir tavır takınmıştır. Bu durum bölge halkı üzerinde olumsuz ve tahrik edici bir ortam oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, 22 Temmuz 1913 tarihli bir yazıyla Fransız Büyükelçiliği'ni konu hakkında uyarmıştır⁸⁰. Bu durum işin artık iyice çığırından çıkarıldığını kesin olarak ortaya koymakta ve bu tür davranış amacının bölgedeki Osmanlı otoritesini yok etme olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁸ BOA. DH. MUI, 66-2/22.

⁷⁹ BOA. DH. MUI, 66-2/22.

⁸⁰ BOA. DH. SYS, 42/8.

b. Osmanlı Devleti'nin Asılsız Haber ve Kışkırtmalara Karşı Tavrı

Bu gelişmeleri Erzurum Vilayeti de 28 Ağustos 1903 tarihinde bir yazıyla Bab-ı Âli'ye bildirmiştir⁸¹. Bu asılsız haberler karşısında Osmanlı Devleti de karşı propaganda ataklarına geçmiştir. Bu tür çalışmaların bir parçası olarak Osmanlı Devleti Paris Büyükelçiliği Fransız hükümeti nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerin bir parçası olarak Mösyö De Delcassé ve diğer Fransız hükümeti ileri gelenleri ile görüşülmüş Fransız Millet Meclisi'nde sözü edilen Ermenilerin karşılaştıkları kötü muamele ve cinayet olaylarının çoğu kez abartılı ve yalan olduğu ısrarla vurgulanmıştır.

Bunun yanı sıra Paris Büyükelçiliği tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı sempati besleyen bazı Fransız mebuslar nezdinde gerekli bilgilendirme çalışmaları yapılmış ve bunların konuları diğer mebuslar nezdinde daha iyi savunabilmeleri için gerekli dokümanlar verilmiştir. Fransız Meclisi'nde Osmanlı Devleti aleyhinde yaptığı çalışmalarla gündeme gelen Mösyö De Pressensé'nin Ermeniler ile ilgili lehte çalışmalarına bu tür karşı propaganda ataklarıyla cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu sempatican vekiller de Fransız Parlamentosu konuşma programında olan Sason olayları ile ilgili aleyhte konuşma yapmak istemlerine karşı gelmeyi başarmışlar, bu konuşmaları çeşitli metotlarla engellemişlerdir. Ayrıca söz konusu olaylar ve Osmanlı Devleti'nin bu konudaki görüşleri etkin Paris gazetelerinde yayınlattırılmıştır.

Liberté Gazetesi bu tür yayın yapan gazetelerden birisidir. Liberté Gazetesi söz konusu yazısında Batı kamuoyunun son zamanlarda Ermeni olayları ile ilgili yayılan kasıtlı haberlerle bilgi kirliliğine uğratıldığını, Batı kamuoyunun olaylarla ilgili söylentiler konusunda gayet soğukkanlı davranması gerektiğini, ulaştırma ve haberleşme imkânlarının son derece kısıtlı olduğunu belirtmiştir. Gazete, Ermenilerin yaşadığı dağlık topraklardan bu ve buna benzer nedenlerden dolayı kısa sürede sağlıklı haber almanın çoğu zaman mümkün olmadığını, yansıyan ve yansıtılan haberlerin çoğunun Ermenilerin isyan hareketlerini haklı çıkarmak hedefli olduğunu, asıl amacın zihinleri bulandırmak olduğunu, bu tür haberlerin çoğunun ahali tarafından abartılmakta bulunduğunu, yazmıştır⁸². Gazete yine Avrupa'ya gelen haberlerin ve telgrafların doğal olarak bu kötümser duyguların yansımalarının haberleri olduğunu genellikle bu duygu yansımalarının telgraflara dökülmüş şekillerinin çoğu zaman hikâye ve asılsız olduklarını ifâde etmiştir. Gazete, olaylar hakkında bir yargıya varabilmek için bu tür

⁸¹ BOA. HR. SYS, 2795/43.

⁸² BOA. HR. SYS, 2865/11.

asılsız ve çoğu zaman kötümser duyguların haberleştirilmesi esasına dayanan telgraflardan ziyade mahallî ve resmî görevlilerle Avrupa devletlerinin Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde görev yapan kişiler tarafından yapılan araştırma sonuçlarının beklenmesinin daha doğru ve isabetli olacağı ve bu kişiler tarafından hazırlanacak raporlar muvacehesinde kanaat belirtmenin sağduyulu bir yaklaşım olacağı ifade edilmiştir⁸³.

Liberté Gazetesi, yazısında mahallerinde yapılan araştırma sonuçlarının ilk raporlarının ellerine geçtiğini ve bu raporlara göre Ermenilerin yaşadıkları mahallerde yerel görevliler ve askerler tarafından zulüm ya da öldürme veya sindirme gibi davranışlarda bulunulmadığının ortaya çıkmaya başladığını, olayların daha çok mahallî olaylardan ve eşkıyalık vukuatlarından ibaret olduğunu, bu eşkıyalık hareketlerinin de bağımsız ve hukuk sisteminin geçerli olduğu her devlet gibi Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmadığını, belirtmiştir. Gazete, Osmanlı Devleti'nin de Avrupalı devletlerin yaptığı gibi topraklarında meydana gelen bu tür can ve mal güvenliğini tehdit eden eşkıyalık hareketleri karşısında asayiş sağlayıcı tedbirleri almak mecburiyetinde kaldığını durumun bundan ibaret olduğunu yazmıştır. Gazete, bu raporlardan kimsenin şüphesi olmaması gerektiğini belirterek, yersiz yurtsuz bir takım Ermeni çetelerinin Osmanlı topraklarında ve özellikle söz konusu edilen Muş ve civarı ile Talori çevresinde eşkıyalık hareketlerinde bulunmak ve bu bölgeleri yağmalamak için İran ve Kafkasya'dan geldiklerini belirtmiştir⁸⁴.

Paris Büyükelçiliği'nin karşı propaganda atakları ile ilgili basına vermiş olduğu bu raporlar, bize aynı zamanda olayların oluş şekilleri hakkında ilk ağızdan bilgileri vermekte ve Osmanlı Devleti'nin bu olayların çıkış nedenleri ve olayların çıktıktan sonraki seyirleri konusunda detaylı bilgileri de içermektedir. Bu raporlarda sekiz yüz kişi civarında bulunan Ermeni çetelerinin, Kulp ve Akçerin köylerini tamamen tahrip ettikten sonra Gelikozan köyüne doğru yola çıktıkları, yolda tesadüf ettikleri hayvanları ve erzakları zorla gasp ettikleri, Helin ve Guzanaguart köylerindeki bütün evleri yaktıkları belirtilmiştir ki, bunların arasında Hıristiyanlara ait evler de vardır. Bir genç kıza tecavüz etmişler daha sonra boğmuşlardır. Laçkan köyüne saldırarak bu köyde on dokuz Müslümanı öldürmüşler daha sonra da Gülmansur köyüne gitmişler bu köyde de on sekiz evi yakmışlar ve köyün bütün erkek ahalisini beraberlerinde götürmüşlerdir. Bunun hemen ardından Keligenç köyünde on beş evi yakmışlardır. Bu ve buna benzer katliam, ırza tecavüz ve eşkıyalık hareketlerinden dolayı Bitlis valisi olaya müdahale etmek mecburiyetinde kalmıştır. Paris Büyükelçiliği tarafından Gazetelere olaylarla ilgili verilen raporlarda devamla bundan sonraki gelişmeler detaylı

⁸³ BOA. HR. SYS, 2865/11.

⁸⁴ BOA. HR. SYS, 2865/11.

bir şekilde verilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Bitlis valisi, dört tabur asker ile bir bölük süvari jandarma ve bazı adliye görevlileri eşliğinde piskopos ve Hıristiyan cemaatinin ileri gelenlerini olay yerine göndermiş ve bunlara ihtilâlcileri yatıştırması için talimat vermiştir⁸⁵. Bu heyet, Laçkan köyüne gitmek üzere iken Kızılağaç'tan hareket etmişler, ve köy girişinde birkaç adet Kürt yaralı ve cesediyle beraber yaralı dört jandarma askerini de görmüşlerdir. Yaralılar tedavi edilirken heyet çete reislerinin yanına gitmiş Padişah'ın affına kavuşacaklarını söylemelerine ve teslim olmaları için kendilerine sekiz saat süre teklif etmelerine rağmen bu kişiler teslim olmayı kabul etmemişlerdir. Askerlerle Ermeni çeteciler arasında aracı heyette bulunan Ermeni papazının ikna çabaları da sonuç vermemiştir. Arabuluculuk ve teslim teklifinin Ermeni çeteleri tarafından kabul edilmediğinin Ermeni papazı tarafından bildirilmesi üzerine Şinik ve Simal köyleri üzerine harekete geçmeleri için üç tabura emir verilmiş, köyün girişine bir çeşit tabya inşâ edildiği görülmüş askerlerin köye girişleri esnasında isyancılar evleri yakıp askerlerin üzerine ateş açmışlardır. Kızılağaç köyü papazı da durumdan dolayı çok üzgün olduğunu isyancı Ermenilerin kendisini dinlemedikleri gibi bizatihi kendisini tutukladıklarını ifade etmiştir, Paris Büyükelçiliği'nin basına verdiği raporlarda kayıplar konusunda bilgilerin olmadığından bahsedilerek detaylar hakkında daha sonra malumatın verileceği ifade edilmiştir⁸⁶.

Paris Büyükelçiliği karşı propaganda ataklarını Aurone gazetesi aracılığıyla da sürdürmüştür. Liberté gazetesine verilen raporların bir benzeri bu gazeteye de verilmiştir. Bu gazete de bu raporlarda isyancılar hakkında elde edilen bilgiler doğrultusunda Sason ve Bitlis çevresinde meydana gelen olayların Hınçakist Komitesiyle İran ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına çeşitli yollardan sızan Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirildiğini, bu olayların uzun zamandan beri plânlanmakta olduğunu, Osmanlı Devleti'nin de bu plânlardan uzun zamandan beri haberdar bulunduğunu, bunun içinde bu olayları engellemek için çareler aradığını belirtmiştir. Bu çarelerden birisinin de Ermeni halka Ermeni patriği vasıtasıyla nasihatlerde bulunma olduğunu ancak bu nasihatlerin Ermeniler tarafından dinlenilmediğini ifade etmiştir. Auron gazetesi, Osmanlı Devleti'nin nasihat etme yolunun yanında Ermeni isyancıların kışkırtmaları ve tahrikleri karşısında yerel Osmanlı memurlarını defalarca uyardığını, memurlara mahallî halka karşı yumuşak ve şefkatli davranmaları gerektiği bunlara karşı yapıcı ve pozitif davranmaları konusunda sürekli telkinlerde bulunduğunu ifade etmiştir. Gazete, olayların gelişim seyri ile ilgili olarak Liberté gazetesinin bir az önce detaylarını verdiğimiz anlatımlarını verdikten sonra olayların sonucunda

⁸⁵ BOA. HR. SYS, 2865/11.

⁸⁶ BOA. HR. SYS, 2865/11.

genel bir af ilân edildiğini, mültecilerin iskânı, erzak ve yiyecek dağıtımını konusunda gerekli tedbirlerin alındığını ifade etmiştir. Paris Büyükelçiliği'nin Bitlis ve Sason yöresi ile ilgili raporlarının bir kısmı veya tamamı Liberté, Le Goliva, La Patri, Le Figaro, Le Deba gazetelerinde bu raporları içeren haberler şeklinde yayınlanmış, karşı propaganda ve Avrupa kamuoyuna olaylarla ilgili gerçek bilgiler bu vasıtalarla verilmeye çalışılmıştır⁸⁷. Osmanlı Devleti'nin bütün bu karşı propaganda çalışmaları Fransa'daki Ermenileri etkilememiştir. Ermeniler Osmanlı karşıtı faaliyetlerini hiç ara vermeden sürdürmüşlerdir.

c. Ermeni Komiteleri'nin Fransa'daki Faaliyetleri

Ermeni komitelerinin gerek yurt içi gerekse yurt dışı faaliyetlerinde 1896 yılı önemli olmuştur. Bu dönemde Komite hareketlerinin daha plânlı olduğu göze çarpmaktadır. Bu devrede Choumla'daki Ermeni okulunda bir takım toplantılar yapılmıştır. Bu yapılan toplantılarda Paris'teki Ermeni Komitesi mensuplarından birisi olan Mighirditch Kabayan önemli bir konuşma yapmıştır. Bu dönemde en önemli tahrikçilerden olan Nazarbekian ve Ermeni devrimci hareketinin diğer şeflerinin yanına Londra'ya özel görevliler gönderilmiş, anarşist Atabek tarafından yönetilen Cenevre ve Paris'teki Ermeniler arasında ilişkiler sıklaşmıştır⁸⁸.

Paris Büyükelçisi Münir Bey, söz konusu kişileri takip ettirmiştir. Bu takipler sonucu Londra'daki Ermeni komitelerinin kışkırtmaları üzerine Mayıs ayı içinde Ermenilerin silahlı gösteri yapma konusunda kararlı oldukları anlaşılmıştır. Londra Komitesi'nin bu plânına göre, İstanbul'da yapılacak terör eyleminin çok ses getireceği düşünülmüştür. İstanbul'da yapılacak böyle bir isyan hareketinin İstanbul'daki büyükelçilerin ve yabancı toplulukların gözleri önünde daha az risk taşıyacağı, Osmanlı Devleti İstanbul'da yapılacak bu tür bir terör eyleminde aşırı güç kullanamayacağı için de Ermeni komitecilerin kendilerini daha güvende hissedecekleri düşünülmüştür. Bu surette, komite üyeleri eylemlerinde daha az risk üstlenmiş olacak ve Anadolu'da gerçekleştirdikleri eylemlerdeki kayıplara uğramayacaklardı.

Bu tür eylemlerle Avrupa'nın din ve merhamet duyguları daha kolay galeyana getirilerek Ermeni davasına daha kolay sempati duymaları tasarlanmıştır. Bu plânın bir parçası da bu eylemin neresi olduğu konusudur. İsyancılar eylem yerini Galata olarak belirlemişlerdir. Böylece Avrupa kamuoyunda popülaritesi azalmakta olan Ermeni davasının tekrar güncel

⁸⁷ BOA. HR. SYS, 2865/11.

⁸⁸ BOA. HR. SYS, 2749/13.

hale getirilmesi, tekrar önem kazandırılması amaçlanmıştır. İstanbul ile aynı anda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Anadolu bölgelerinde yapılacak bu tür eylemlerin çok ses getireceği hesaplanmıştır. Bu tür eylemlerin Makedonyalı bir avukat tarafından yapılan Makedon Devrimci Komitesi ile ortaklaşa yapılması da düşünülmüştür. Paris Büyükelçiliğinin yaptığı araştırmaların sonucunda Londra ve diğer Ermeni komitelerinin eylemin detaylarını henüz netleştiremediklerinin yanında eskiden kendilerini destekleyen bazı Avrupa güçlerinin eskisi gibi bu tür eylemlere katkı vermedikleri de anlaşılmıştır. Bu desteklerin azalması, komitelerin kızgınlık ve şiddetinin dozunu azaltmıştır⁸⁹. Bu gelişmelerin yanında bütün şiddet hazırlıklarının büyük bir titizlik ve gizlilik içinde Paris'te, Londra'da ve Cenevre'de yapıldığı, anlaşılmıştır. Yapılan araştırmalarda, bu komitelerin henüz tam manasıyla birbirleriyle organize olamadıkları, bunların arasında en güçlü olanının Londra komitesi olduğu, İngiltere'deki Ermeni komitelerinin para v.b. lojistik imkânlar içinde en iyi ve güçlüsü oldukları, bunların diğer ülkelerdeki komitelerle her an işbirliğine girişme kabiliyetinde olduğunu, bu komitelerin diğer komitelere para v.b. desteği de her zaman sağlayabilecekleri anlaşılmıştır⁹⁰.

Paris Büyükelçisi Münir Bey, kendi imkânlarının bu tür organize hareketleri takip etmekte yetersiz olduğunu ifâde ederek daha detaylı bilgilerin titiz ve sürekli takip ve araştırmalar neticesinde elde edilebileceğini belirtmiştir. Bu konuda Rus Hükümeti'nin kendi muhaliflerine karşı takip siyâsetini teklif etmektedir. Rus Hükümeti'nin anarşistlere karşı Paris ve Londra'da teşkilatlandığı bir gizli servisi model olarak önermektedir. Böylece ajanlarının Ermeni terör hareketlerini daha kısa sürede ve daha detaylı bir şekilde ortaya çıkarabileceklerini, hareketin elebaşlarının yanına daha kolay nüfûz edebileceklerini ifâde etmiştir⁹¹. Paris Büyükelçisi Münir Bey, bu konuda daha farklı yöntemler izlenmesini, Ermenilerin övünge karakterlerinden faydalanılmasını, komite üyelerinin birbirleriyle olan kişisel kavga ve kıskançlıklarından yararlanılması gerektiğini söylemiştir. Paris Büyükelçisi, Osmanlı Devleti'nin Ermeni komitelerinin izlenmesi yolunda bu tür politikalar izlediği takdirde daha değerli ve detaylı bilgilere ulaşacağını, Ermenilerin birbirleriyle olan ilişkilerinde kopukluklar olacağını ve daha kolay dağılabileceklerini belirtmiştir⁹².

Yapılan girişimler ve araştırmalarda Hınçak Komitesi'nin İstanbul başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetlerinde kargaşa ve terör eylemleri için uygun bir fırsat beklediği anlaşıldığından güvenlik önlemi

⁸⁹ BOA. HR. SYS, 2749/13.

⁹⁰ BOA. HR. SYS, 2749/13.

⁹¹ BOA. HR. SYS, 2749/13.

⁹² BOA. HR. SYS, 2749/13.

olarak her türlü tedbir alınmıştır. Bu konuda ortaya çıkabilecek en ufak bir asayiş sorununun daha büyük kışkırtma ve provokasyon eylemlerini doğurabileceğinden tüm ilgili birimlere gerekli talimatlar verilmiştir. Bunun yanı sıra yine bu komitelerin Avrupa'nın dikkatini bu tür eylemlerle Ermeni konusuna çekmek plânları bulunduğundan, bu yönde bazı girişimlerde bulunabilecekleri ihtimal dahilinde olduğundan özellikle Paris Büyükelçiliği bilgilendirilip gerekli teşebbüslere geçerek alması gereken önlemler konusunda gereğinin yapılması istenmiştir

Osmanlı Devleti, komiteci Ermenilerin Fransa tarafından himâye edilmemesi, bunların faaliyetlerinin Fransa'da yasaklanması, diğer komitelerle ilişkilerinin en azından zayıflatılması konusunda da girişimlerde bulunmuştur⁹³. Bu tür eylemlerin iki ülke arasında mevcut olan iyi niyetli ilişkilere zarar verebileceği hatırlatmasında bulunulmuştur. 30 Eylül 1896 tarihli Osmanlı Dışişleri Bakanlığı tarafından Roma, Petersburg, Paris, Londra, Viyana, Berlin büyükelçilerine gönderilen telgraflar Osmanlı Devleti'nin konu hakkındaki hassasiyetlerini göstermektedir. Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Avrupa büyükelçiliklerine gönderdiği talimatta Avrupa'daki komiteci faaliyetlerin engellenmesini, Osmanlı Devleti'nin sağlamaya çalıştığı kamu düzenini bu tür komitecilerin önemli ölçüde zora soktuğu, kamu güvenliğini tehdit ettikleri, Osmanlı Hükümeti'nin kamu güvenliğini sağlamak için gerekli olan polisiye tedbirlere başvurduğu, son zamanlarda İstanbul'da çıkartılan olaylara karışanların yargılanmasını Fevkalade Mahkeme'ye (Tribunal Extraordinaire) bıraktığı, mahkemenin vermiş olduğu hukûkî kararlardan asla taviz verilmeyeceği, kanunî olmayan bir kuvvetin kullanılmasına ya da benzer müdahalelere asla müsaade edilmeyeceği ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi uyarınca yapmayı taahhüt ettiği ıslahatları uygulama kararında olduğunu da belirtmiştir. Bu konuda meydana gelen bazı gecikmelerin, Ermeni komitelerinin yaptıkları kışkırtmalar ve çıkardığı isyan hareketlerinden kaynaklandığı, Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması'nda üstlendiği taahhütlerinden vazgeçmeyi hiçbir zaman düşünmediği ifade edilmiştir⁹⁴.

Ermeni isyan teşebbüslerinin Osmanlı Devleti'ne ıslahat hareketleri için gerekli zaman ve fırsatı vermediği belirtilmiştir. Islahat hareketleri konusunda Osmanlı Devleti'nin gerekli makamlara ilgili talimatları verdiği, daha sonra ortaya çıkacak gerçeklerin Osmanlı Hükümeti'nin iyi niyetini belgeleyeceği söylenmiştir. Böylece taahhüdün tutulmuş olacağını, söz konusu ıslahat hareketlerinden başka Ermenilerin başka gerekçeler ve başlıklar altında Osmanlı Devleti'nden bir şey istemeye haklarının

⁹³ BOA. HR. SYS, 2749/13.

⁹⁴ BOA. HR. SYS, 2789/8.

olmadığını, Berlin Antlaşması'nın diğer imzacı ülkelerinin de bu tür başka isteklere razı olmayacaklarına Osmanlı Devleti'nin inancının tam olduğu, belirtilmiştir⁹⁵.

Osmanlı Devleti, Avrupa'nın bazı yerlerinde Ermenilerin kendilerine merkez olarak seçtikleri bölgelerde yasa dışı faaliyetlerde bulduklarını, bomba, silah ve mühimmat ürettiklerini, bunların bu yerlerde oluşturdukları komiteler vasıtası ile temin edilip Osmanlı topraklarına sokulduğunu, açıklamıştır. Hukuka ve insanlığa uymayan bu tür davranışlara Avrupa'nın kendi topraklarında fırsat vermesinin, göz yummasının, bilmemezlikten gelmesinin kabul edilemeyeceğini beyan etmiştir. Osmanlı Devleti ilgili devletlerin bu konuda girişimlerde bulunacakları doğrultusunda ümitli olmak istediğini de belirtmiştir.

Osmanlı Devleti, gayr-i Müslimler konusundaki genel politikasının ana hatları olan kuruluşundan itibaren, egemenliği altında yaşayan bütün etnik ve dinî unsurlara gözetim yapmaksızın eşit davranma ilkesini, adaletin en üst düzeyde korunmasını ve refahın her kesime eşit olarak hangi ırk ve dinden olursa olsun dağıtılması ile ilgili uygulamaları bir kez daha yineleyerek tarihi ve yaşanan hadiseleri buna delil göstermiştir. Osmanlı Devleti büyükelçilere göndererek duyurulmasını istediği yazısında devamla gayr-i Müslimler konusunda uygulaya geldiği ilkeleri açıklamıştır. Yazıda daha sonra, Ermenilerle ilgili konulara yer almıştır. Yukarıda ifâde edilen hususların Ermeniler için de geçerli olduğu gibi ayrıca tüm vatandaşlara uygulandığı ve bundan sonra uygulanmaya devam edileceği belirtilmiştir.

İstanbul dikkate alındığında sadece burada 597 gayr-i Müslim görevlinin bulunduğunu buna karşılık olarak Müslüman görevlilerin sayısının 1700 'ü geçmediği ifâde edilerek bu konuda Osmanlı Devleti'nden başka hiçbir ülkenin bu kadar eşitlikçi hatta imtiyaz tanıyıcı olmadığı ifâde edilmiştir⁹⁶. Osmanlı Hükümeti, aldığı tedbirler sayesinde kamu güvenliğini sağladığını, asayiş bozucu eylemlere kim karışmışsa bunların arasında hiçbir ayırım yapmadan kanunî muamelenin yapıldığını, çok seçkin kişiliklere sahip mareşal, paşa ve diğer üst düzey bürokratlardan oluşan bir araştırma komisyonu görevlendirdiğini bu komisyonun raporunu en iyi şekilde hazırlayacağını, bu rapora göre daha detaylı tedbirlerin alınacağını bildirmiştir.

Osmanlı Hükümeti, çok tartışılan nüfus konusunda da Avrupa'daki büyükelçiliklerine şu rakamları iletmelerini istemiştir. Ermenilerin iddia ettikleri sayılarda asla olmadıklarını Anadolu'daki altı vilayet içinde 8.000.000'u sayılmış, 2.000.000'u da henüz sayıma tabi tutulmayan toplam

⁹⁵ BOA. HR. SYS, 2789/8.

⁹⁶ BOA. HR. SYS, 2789/8.

10.000.000'luk nüfusun içinde Ermenilerin sayısının 600.000'e ulaştığını ifade etmiştir⁹⁷. Osmanlı Hükümeti bu rakamlar karşısında Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve bütünlüğünü sarsıcı ve zaafa uğraticı isteklerini kabul etmesinin asla mümkün olamayacağını belirtmiştir. Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'na imza koyan ve toprak bütünlüğünü kabul etmiş olan devletlerin de Ermenilerin bu tür ayrıcalık ve adeta muhtâriyet istekleri anlamına gelen ayrı düzenlemeleri kabul etmeyeceklerine dâir inancının tam olduğunu yinelemiştir⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin Ermeni komitelerinin faaliyetlerini değerlendirerek bu konudaki icraatları, ileride yapmayı tasarladığı girişimler dikkat çekicidir. Avrupa'daki elçiliklerine Avrupalı devletlerin nasıl hareket etmeleri gerektiği ile ilgili kanaatlerini ifade eden bu görüşler, konuya önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Osmanlı Devleti, bu düşüncelerini bilhassa Ermenilerin yoğun çalıştıkları başkentlerde o ülkenin kamuoylarına elçilikleri vasıtasıyla iletmek istemiştir. Bu görüş ve tespitlerin Avrupa kamuoyunda ne kadar yankı bulduğu ve bu kanaatlerin ne kadarının paylaşıldığı tartışılabilir.

d. Fransa'nın Ermeni Komitelerinin Faaliyetlerine Yaklaşımı

Fransa, Ermeni komitelerine oldukça hoşgörülü bir tavır sergilemiştir. Osmanlı Devleti'nin biraz önce ayrıntılarını vermeye çalıştığımız girişimleri çoğu kez sonuçsuz kalmıştır. Konu Osmanlı Devleti ile Fransa arasında sık sık müzakere konusu olmuştur. Bu tartışmaların kapsamı konusunda fikir veren faaliyetler olmuştur. Bunlardan birisi de Fransa Parlamentosu'nda Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotaux yapmış olduğu konuşmadır. 6 Kasım 1896 tarihinde Paris Büyükelçiliği'nden Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen konuşma metni oldukça önemli tespitler içermekte ve 1896 tarihinde Ermeni Meselesi'nde Fransa'nın duruşunu yansıtmaktadır. Dışişleri Bakanı özet olarak Ermenilerin kısa bir tarihini vererek ileriye sürdüğü fikirlerini, Osmanlı ahalisi içinde Ermenilerin sayısının yüzde on üçten fazla olmadığı tespitini yaptığı gibi Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerin hiçbir yerinde çoğunluk olmadıklarını, dağınık bir şekilde ikâmetlerini sürdürdüklerini, dolayısı ile muhtâriyet gibi âfâkî düşüncelerin fantezi olmaktan öteye geçmeyeceğini ifade etmektedir⁹⁹.

⁹⁷ BOA. HR. SYS, 2789/8.

⁹⁸ BOA. HR. SYS, 2789/8

⁹⁹ BOA. Y. HUS, 362/8.

Fransız Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotaux, Ermeni fesat hareketinin ilk olarak 1885 yılında duyulduğunu, İngiltere'nin bu hareketlerle kendi menfaatlerinden ötürü daha yakından ilgilendiğini, Ermenilerden Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya mülteci olarak gelenlerin intikam duygularına kapıldıklarını, belirtmiştir. Bakan, Ermenilerin komiteler kurup gazeteler çıkardıklarını, St. Dennis'de Luzinyan'ın kabri başında gösterilerin yapıldığını, fesat hareketinin Fransa'da ortaya çıkıp yayılmasına karşın bu hareketlerin İngiltere'de daha fazla güç kazandığını, kurulan İncil Cemiyetleri aracılığıyla tahriklere başladıklarını, söylemiştir¹⁰⁰. Dışişleri Bakanı, Ermeni fesat hareketlerinin yavaş yavaş kürsülerden toplantı yerlerine, sonra da sokak ve caddelere sonra da parlamento'ya yayıldığını bu andan itibaren de hükümetlerin bu sorunla ilgilenmek mecburiyetlerinde kaldığını ifâde ederek bir anlamda Ermeni komitelerinin kısa bir gelişim tarihinin özetini vermiştir.

Fransa Dışişleri Bakanı burada komitelerin amacının Osmanlı idaresinin kötülüklerini ilân edip Avrupa'nın dikkatini çekerek, müdahale fikrini Avrupa'ya kabul ettirip, Avrupa'yı doğu sorununda isteklerini desteklemeye iknâ edip yeni bir Haçlı seferi düşüncesini yavaş yavaş gerçekleştirme olduğunu belirtmiştir¹⁰¹.

Fransa Dışişleri Bakanı, 1894'den itibaren olayların akışının hızlandığını, her taraftan endişe verici haberlerin gelmeye başladığını, Tokat, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Sason'da karışıklık söylentilerinin durumu daha da vahim hale getirdiğini, belirtmiştir. Bunun üzerine yabancı ülkelerin duruma daha fazla müdahil olma durumu ile karşı karşıya kaldıklarını ifâde ederek bu kargaşadan bölgede dolaşan ve yaptıklarından sorumlu olmayan ajanların, din adamlarının da rollerinin olduğunu ifâde etmiştir.

Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotaux, İngiltere'nin kendisi için son derece önemli olan Kafkasya ile Karadeniz ve Boğaziçi sahillerine yakın, Dicle ile Fırat nehirlerinin çıkış yeri olan Küçük Asya'nın geleceği ile ilgili sorunların çözülmesi açısından çok stratejik olan bölgenin denetlenip teftiş edilmesi noktasındaki çabalarına dikkat çekmiştir. Bakan, olayın büyük bir titizlikle izlendiğini, İngiltere'nin de konunun başlangıcında bölgedeki sorunların çözülmesi için tek başına hareket etme düşüncesini taşıdığını ancak bunun kendisi için ne denli büyük yükler getireceği hakkında düşünceler içine girerek sorunun diğer devletlerin de katkılarıyla çözülmesinin daha kolay olduğunu fark ettiğini belirtmiştir. Bu çözüm arayışlarının İngiltere, Fransa ve Rusya arasında uzlaşmayla sonuçlandığını Fransa'nın bu uzlaşmada arabulucu olduğunu, uzlaşma sonucu ortaya çıkan

¹⁰⁰ BOA. Y. HUS, 362/8.

¹⁰¹ BOA. Y. HUS. 362/8.

Antlaşmanın bu üç devletle Bab-ı Âli arasında Ekim 1895 senesinde karara bağlandığını, ifade etmiştir. Islahat lâyihasının uygulanmadığını, bunun sebebinin de güvensizlik ve o dönemde ortaya çıkan kargaşa olduğunu ifade etmiştir. Kasım 1895'den itibaren de yeni bir şiddet dalgasının her tarafı sardığını 1896 kışının olayların en yoğun yaşandığı dönem olduğunu, halkın bütün kesimlerinin bu tür terör olaylarından ve otoritesizlikten bıktığını, bundan dolayı küçük gruplar halinde çeteler oluştuğunu, bu çetelerin Hıristiyan halka zarar verdiklerini, bunlara karşılık olarak bilhassa genç Ermeniler tarafından oluşturulan Ermeni komitelerinin tecrübesiz hareketler içine girdiklerini, uydurma haberler, asılsız iddialar vasıtasıyla halkta heyecana ve infiale neden olduklarını, bunlar muhtariyet v.b. düşüncelerle Ermenileri boş yere ümit içine soktuklarını ifade etmiştir¹⁰².

Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotau, özellikle mahallî memurlarla ilişkide bulunan Ermenilerin komiteci Ermeniler tarafından vatan haini olarak telakki edildiklerini, bu değerlendirmeler sonucunda da bunlardan bazılarının siyasî cinayetlere kurban gittiklerini, belirtmiştir. Bakan, Osmanlı Hükümeti'nin otoritesi dışında kalan bazı grupların İran'da Osmanlı sınırına yakın bölgelerde konuşlandıklarını, bu grupların kaçak olarak adlandırıldıklarını, otorite boşluğundan yararlanarak kolayca Osmanlı topraklarına giren bu kaçakların asayişin bozulmasında önemli rollerinin bulunduğunu, bu gruplara bazı Kürt aşiretlerinin de dahil olduğunu, ifade etmiştir. Gerek Osmanlı Hükümeti'nin gerek Ermenilerden bazılarının tüm iyi niyetli çabalarının ortaya çıkan bu kargaşa ve güvensizlik ortamından dolayı kısa sürede sonuçsuz kaldığını, bu çabaların kısır fikir çatışmalarına dönüştüğünü, durumun daha da karmaşık bir içerik kazandığını söylemiştir. Bu durumun her iki tarafta da ümitsizlik doğurduğunu, ümitsizlik içine girmiş insanların sorunun çözümü için olan inançlarının kaybolduğu bir zeminde çareyi başka çıkış yollarında aradıklarını, bu girişimlerden birinin de İstanbul'da birdenbire ortaya çıkan Osmanlı Bankası saldırısı olduğunu ifade etmiştir¹⁰³.

¹⁰² BOA. Y. HUS. 362/8.

¹⁰³ Osmanlı Bankası baskını Fransa Dışişleri Bakanını değerlendirmesinin aksine plânlı bir harekettir. Daha önce Osmanlı dış temsilcilikleri bu tür saldırıların yapılacağını Osmanlı Hükümeti'ne bildirmişlerdir. Ermeni komiteciler, Büyük Devletlerin Ermeniler lehine Osmanlı Devleti'ne daha çok müdahil olmalarını sağlamak için Osmanlı Bankasını basıp, burasını imha etmeye karar vermişlerdir. Rus pasaportu ile Avrupa'dan gelen tedhişçiler ve onların mahallî yardımcıları, plânladıkları günde Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştirdiler. Osmanlı Hükümeti, komitecilerin baskını karşısında gerekli tedbirleri aldı ise de asıl plânlayıcılar Fransa'nın ve Rusya'nın desteğiyle yakalanmaktan kurtuldular. Fransız Elçiliği Baş Tercümanı Rue, Rus Elçiliği Baş Tercümanı Ermeni kökenli Maksimof'un beraberinde ve Fransız Elçiliğinin istimbotuna bindirilerek, Messagerie Maritime Şirketi'nin Gironde vapuruna götürülüp her türlü ihtiyaçları karşılanarak, güven içinde İstanbul'dan

Osmanlı Bankası baskınının çılgınca bir eylem olduğunu, Avrupa'nın buna tepkisinin yeterli olmasına karşın Osmanlı Devleti'nin saldırganlara karşı olan tutumunun son derece acımasız olduğunu söylemiştir¹⁰⁴. Büyük devletlerin Ermeni olayları hakkında alınması gereken tavır konusunda hem fikir olduklarını, aralarında iyi niyete dayalı görüşmelerin sürekli yapıldığını, ifade etmiştir. Bakan, bu konuda Girit ve Makedonya'da uygulanan ve sonuç alınan yoğun diplomasi ve güçlü telkinlerle istenen barış ve huzur ortamına ulaşılmaya çalışıldığını, güçlü diplomasi telkinlerinin Osmanlı Hükümeti nezdinde daha kalıcı olduğunu, Girit ve Makedonya olaylarında gözlemlendiğini, doğrudan müdahale yerine bu metodun kötünün iyisi olduğunu belirtmiştir. Rusya ve Fransa'nın Ermeni sorununa aynı pencereden baktıklarını, bu iki ülkenin bu konudaki düşüncelerinin oluşmasında çıkarlarının bu bakış açısına güçlü bir destek verdiğini, bu konuda Avrupa'nın diğer ülkelerinin de kendileriyle aynı paralelde olacaklarına inançlarının tam olduğunu, söylemiştir. Bakan, Osmanlı Devletine, sert uygulanan cezalara son vermesini, hapisanelerdeki mahkumların salıverilmesini, sefalet içinde yaşayan gruplara hemen yardım edilmesini öğütlediklerini de ifade etmiştir¹⁰⁵.

Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotaux, Fransa'nın Ermeni sorununa yaklaşımının temelini geleneksel Fransız politikasıyla açıklamaktadır. Dışişleri Bakanı, Fransa'nın tarihin kendisine yönelttiği Doğu Hıristiyanlarının Koruyucusu ünvanını taşımaktan geçmişte çok mutlu olduğunu, bundan sonra da aynı onuru taşımaktan Fransa Devleti'nin büyük şeref duyacağını, belirtmiştir. Bakan, Fransa'nın bütün çabalarının altında Doğu toplumlarının yaşadıkları sefil hayat şartlarından bir an önce kurtulup insan hak ve onuruna yaraşır bir hayat tarzını egemen kılma yönünde olduğunu, bu yüce koruyuculuğun yapılırken Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün de asla göz ardı edilmediğini, ifade etmiştir. Mösyö Hanotaux, Doğu toplumlarının refahı bu birlik ve toprak bütünlüğü çerçevesinde yakalamaları gerektiğini, bu konuda tüm tarafların başta Osmanlı Devleti olmak üzere büyük çaba sarf etmelerini ifade ederek, Avrupa'nın gözleri önünde cereyan eden bu hassas sorunun mümkün olduğunca kısa bir sürede ve en az sıkıntıya girerek çözülmesi noktasında Fransa'nın tarihi sorumluluklarının bilincinde olduğunu meclis huzurunda belirtmiştir¹⁰⁶.

uzaklaştırıldılar. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 19, 20.

¹⁰⁴ Avrupa'nın Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştiren Ermeni fesatçılara karşı olan tavır himaye edici bir şekilde olmuştur. Daha sonraki kısımlarda Avrupa'nın Ermeni fesatçılarla olan ilişkilerinin detaylarını vereceğiz..

¹⁰⁵ BOA. Y. HUS, 362/8.

¹⁰⁶ BOA. Y. HUS, 362/8.

Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotaux'nun özetlemeye çalıştığımız konuşması, Ermeni meselesi konusunda Fransa devletinin bakış açısının en yetkili ağızdan ifade edilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu konuşma Avrupa Devletleri arasındaki güç dengesi mücadelesini göstermektedir. Bu güç dengesinin ölçüldüğü alanlardan birisi de Ermeni meselesi olmuştur. Ermenilerle bu devletlerin stratejik ortaklıkları bakanın ifadesiyle ortaya konulmuştur. Bilhassa İngiltere ile Fransa- Rusya güç denkleminin bu sorun konusunda sergiledikleri yaklaşım tarzının farklılıkları ön plâna çıkmaktadır¹⁰⁷.

Fransa'nın Ermenilerle ilişkisinin sembol olaylarından birisi de Osmanlı Bankası baskınıdır. Daha önce ayrıntılarını vermeye çalıştığımız Ermeni komitelerinin plânlı kışkırtma ve dünya kamuoyunun dikkatini Ermeni olayları üzerine çekmek için İstanbul'da yapılması düşünülen kışkırtma ve terör olaylarının en ses getiricisi olarak tasarlanan ve uygulamaya geçirileni Osmanlı Bankası baskını olmuştur. Ermeni fesat komitelerine mensup olan Ermeniler, Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştirerek Osmanlı Hükümetiyle Avrupalı devletlerin de yardımlarıyla pazarlığa girişmişler, Sultan II. Abdülhamit'in sınır dışı edilmeleri şartıyla söz konusu Ermeni komiteciler İstanbul'dan ayrılmışlardır¹⁰⁸. Osmanlı Bankası baskınına katılıp sürgün edilenler Marsilya'ya gelmişlerdir. Bu baskına katılanların gerek baskın sonrası karşılaştıkları güçlüklerin giderilmesi gerekse Marsilya'ya kadar olan yolculuklarının her safhası Fransa'daki Ermeni komiteleri tarafından düşünülüp gerekli teşebbüslerde bulunulmuştur.

Bu olayların detaylarını Osmanlı Devleti'nin Marsilya Başkonsolosluğu ile Paris Büyükelçiliği ve Osmanlı Dışişleri Bakanlığı arasında cereyan eden yazışmalardan tespit etmek mümkündür. Baskın yapan on yedi Ermeni arasında bunların elebaşlarının Londra Ermeni Komitesi'ne mensup olduğu Marsilya Başkonsolosu Mavroyani'nin yaptığı titiz araştırmalar neticesi ortaya çıkarılmıştır. Mavroyani Bey, Osmanlı Bankası baskını yapan on yedi kişinin komiteci Ermenilerle arasındaki

¹⁰⁷ BOA. Y. HUS, 362/8.

¹⁰⁸ Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştiren komiteci Ermenilerin serbest bırakılmaları için İstanbul'da kampanyalar yürütülmüştür. Galata, Samatya, Patrikhane kiliselerine sığınan Troşak mensupları, Osmanlı Hükümeti'nin bağışlamasını talep ederken komite başkanlarından Armen Agnuni, Samatya'da Sulu Manastır tepesinde İngiliz donanmasının gelişini bekledikten sonra, kandırıldığını düşünerek intihar etmiştir. Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştiren komiteci Ermeniler de Gironde gemisinde buluşmuşlar ve İstanbul'dan ayrılmışlardır. İsyân düşüncesinde direnen ve bu tür komiteci faaliyetlerden geri duramayan Patrik İzmirliyan sonunda, 1896 Eylülünde görevinden alınarak Kudüs'e gönderilmiştir. Bu tarihten sonra Ermenilerin Avrupa ve Amerika'ya göçleri hızlanmıştır. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 20.

organik bağı çözebilmek için epey gayret sarf etmişse de Fransız yetkililerinden gerekli desteği alamamıştır. Desteğin tam aksine Marsilya yerel basını, Osmanlı Bankası baskını yapanların özgürlükleri için bu tür eylemlere girişmek zorunda kaldıklarını dolayısı ile Fransız Hükümeti'nin bunları gereksiz yere tutuklu bulundurduğunu bunların biran önce serbest bırakılmaları gerektiği ile ilgili haberler yapmıştır¹⁰⁹.

Illustration gazetesi de J. Fabre'in sözde Marsilya'da hapisanede çekmiş olduğu hayali resimlerini yayınlamıştır. Bu resimlerin yayınlanması baskın yapan Ermenilerin görünüşleriyle de Avrupalılara benzediği propagandasını yapmak amacıyla planlı olarak yapılmış bir aldatmacadır. Bu konu daha sonra Mavroyani Bey'in çalışmalarıyla Osmanlı Devleti açısından aydınlatılmıştır. Mavroyani Bey, Osmanlı Bankası baskını yapan ve Marsilya'ya gelen on yedi Ermeni'nin Marsilya'da tutuklu kalmaları ile ilgili gerekli girişimlerde bulunmuştur. Fransız Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin bu kişilerin tutuklanıp Fransa'dan sınır dışı edilmeleri ile ilgili girişimine oldukça mütereddit tavır sergilemiş, Mavroyani Bey'in söz konusu on yedi kişiyle görüşmesine izin vermemiştir¹¹⁰.

C. FRANSA'NIN ERMENİLER LEHİNE OSMANLI DEVLETİ'NE ISLAHAT BASKISI

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, Osmanlı ülkesinde kısa süreli bir rahatlama ortamı doğmuştur. Bu dönemde özgürlük, adalet, eşitlik gibi kavramlar Ermeni komiteciler tarafından sözde kabul edilmiştir. Ancak bu sahte baharın çok kısa sürdüğü acı tecrübelerle görülmüştür. Hınçak ve Taşnak komiteleri liderleri yapmış oldukları açıklamalarda ihtilâl hareketlerinden vazgeçtiklerini, Osmanlı Meşrutiyetini tanıdıklarını, Devletin refahı için her türlü gayreti göstereceklerini bildirmişlerdir¹¹¹. Ayrıca bu komiteler, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliği yapacaklarını da taahhüt etmişlerdir. İttihat ve Terakki yönetimi de komitelerin güya iyi niyetli yaklaşımlarına karşı adımlar atmıştır. Ermeni eliti arasından devlet memurları atamıştır. Ermenilere ait özel günlerde yapılan törenlerde İttihat ve Terakki'nin önde gelen liderleri bulunmuşlardır. Şişli'de Ermeni mezarlığında Meşrutiyetin kazanılması uğrunda can veren Ermeniler için yapılan anma törenlerine iştirak etmişlerdir. İttihat ve Terakki'nin bütün iyi niyetli yaklaşımları, komiteci Ermeniler tarafından elde etmiş oldukları hakları genişleterek amaçlarına ulaşma aracı olarak kullanılmıştır¹¹².

¹⁰⁹ BOA. HR. SYS, 2749/25; BOA. HR. SYS, 2802/4.

¹¹⁰ BOA. HR. SYS, 2749/25; BOA. HR. SYS, 2802/4.

¹¹¹ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 49.

¹¹² Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 49, 50.

İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra bir süre Ermenilerle İttihat ve Terakki idaresi arasında meydana gelen iyi niyet çabaları kısa sürede yerini tekrar karşılıklı güvensizlik ve suçlamalara bırakmıştır. Ermeniler tarafından daha önce Sultan Abdülhamit döneminde yapılan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmadığı, Ermenilerle meskun olan bölgelerde gerekli ıslahatın yapılmadığı, Osmanlı memurlarının bölgede yaşayan Ermenilere karşı baskı yaptıkları, bölgede asayişin bir türlü sağlanamadığı, Ermenilerin dinî vecibelerini yerine getiremedikleri v.b. eleştiriler, gerek konsoloslara ve büyükelçiler vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti'ne gerekse yabancı ülkelerde bulunan Ermeni komiteleri ve diaspora aracılığıyla da Batılı hükümetlere ve batı kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır. Ermenilerin bu çalışmaları İttihat ve Terakki yönetiminde büyük bir düş kırıklığına yol açmıştır.

8 Şubat 1913 tarihinde Viyana'daki Osmanlı Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Bey'in Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazıda Bogos Nubaryan ile Avrupa'da ve Mısır'da yaşayan Ermeni yazarlarından bir çok kişinin Paris'te bir komite kurarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerde hızlı ve daha ciddi ıslah çalışmalarının yapılması için büyük devletlerin doğrudan müdahalesi konusunda girişimde bulduklarını, ilgili komitenin Osmanlı Devleti aleyhinde Batı kamuoyunu yanıltıcı belge ve bilgi toplamaya çalıştıklarını bildirmiştir. Komitenin bu tür çalışmaları ile ilgili haberlerin Paris'te Courier de la Press'de ve Viyana'daki Observer Bureau'ya gönderilen iki ekli belgeden anlaşıldığını belirtmiştir. Ermeni komitesinin İngiltere'de yaptığı faaliyetlerin ise daha çok konuyu Sir Edward Grey'e götürmeyi plânladıklarını bu hususta çeşitli rivayetlerin bulunduğu ile ilgili bir takım söylentilerin olduğundan söz etmiştir.

Hüseyin Hilmi Bey, Doğu Vilayetleri'nde yaşanan sorunların çok kısa bir zamanda Avrupalı devletlerin meseleye doğrudan baskı ve müdahalesini ortaya çıkarmasının kuvvetle muhtemel olduğunu, bu konuda Osmanlı Devleti'nin çok acil olarak bölge şartlarının iyileştirilmesi konusunda harekete geçmesi gerektiği görüşünü ifâde etmiştir. Hüseyin Hilmi Bey, Osmanlı Hükümeti'nin bir an önce Doğu Vilayetlerindeki ıslahatlara ve imar faaliyetlerine öncelik vermesi gerektiğini belirtmiş Osmanlı Vilayetlerinin hemen hepsinin durumunun aşağı yukarı aynı olmakla beraber devletin iyileştirme ve ıslahat önceliğinin Doğu Vilayetlerinde olması gerektiğini Bab-ı Âli'nin ancak böyle yaparsa muhtemel Batılı müdahalesinden kurtulabileceği görüşünü ifâde etmiştir¹¹³.

Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa da Bab-ı Âli'ye gönderdiği 19 Haziran 1913 tarihli yazısında da hemen hemen aynı görüşleri ortaya koymuştur. Paşa yazısında Rusya'nın önerisiyle Büyük Devletlerin Ermenilerin de

¹¹³ BOA. HR. SYS, 2817-1/44.

meskun oldukları Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde ıslahat ve reformlar konusunda yeni bir çalışma başlattıklarını, kendisinin de Bab-ı Âli'nin görüşünün de bu yolda daha geniş bir çalışma kararında olduğunu ve bu reformların gerçekleştirilmesi için yabancı memurlardan yararlanma düşüncesinde bulunduğunu Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Pichon'a ifâde ettiğini belirtmiştir

Büyük Devletler tarafından yapılacak olan doğrudan denetimin, Makedonya'daki gibi unsurlar arasında bir güvensizlik ortamının oluşturacağını, bunun Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini önemli ölçüde zayıflattığı gibi uygulamayı düşündüğü geniş çaplı bir reform hareketinin uygulama süresini uzatacağını muhatabına söylediğini belirtmiştir¹¹⁴.

Rıfat Paşa, Mösyö Pichon'un da kendisine ıslahatın Osmanlı Devleti tarafından yapılmasını arzu ettiklerini ve bunun içinde bu ıslahat ve iyileştirmeleri organize edici ve denetleyici bir yabancı genel müfettişi atamayı düşünüp düşünmediklerini, Büyük Devletlerin arzusunun böyle bir müfettişin atanması olduğunu yazısında belirtmiştir. Rıfat Paşa, bu uyarılarının hemen ardından 23 Haziran 1913 tarihli Paris'ten Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir başka yazıda da Fransız Hükümeti'nin büyük devletlerden Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları altı vilayet için Makedonya'da olduğu gibi Fevkalade Komiser atamasını önermelerini isteğine karşı bütün büyük devletlerin bu teklife olumlu yaklaştıklarını belirtmiştir. Rıfat Paşa, yazısına devamlı Osmanlı Devleti tarafından atanacak bir Fevkalade komiserin reformların yapılmasını organize edip denetleme görevi mesuliyetini taşıyabileceği uyarısında bulunmuş, bunun aksi halinde Bab-ı Âli'nin Doğu Vilayetlerinde yapmayı düşündüğü reformları anlatmakta güçlük çekeceğini, büyük devletlerin bu isteklerini müteakiben yeni taleplerinin bunun hemen arkasından geleceğini düşündüğünü, belirtmiştir. Rıfat Paşa, Bab-ı Âli'nin ön alıcı çalışmalarda bulunmasını, bunu yapmadığı takdirde inisiyatifin bütünüyle büyük devletlerin eline geçeceği uyarısında bulunmuştur¹¹⁵.

Rıfat Paşa'nın Dışişleri Bakanı Sait Halim Paşa'ya gönderdiği bu yazılar durumu daha da netleştirmiştir. Bir yandan Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa'nın diğer yandan Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa'nın çevrelerinden almış olduğu izlenimler, yaptıkları görüşmelerden çıkardıkları sonuçlar, görev yaptıkları ülkelerdeki basının Ermeni meselesi konusunda yapmış olduğu yayımlar ve bu verilerin iki büyükelçi tarafından ayrı ayrı ancak, aynı sonuca varıcı yapmış oldukları değerlendirmeleri, Büyük

¹¹⁴ BOA. HR. SYS, 1866-6/38.

¹¹⁵ BOA. HR. SYS, 1866-6/41.

Devletlerin artık olaya yabancı bir Fevkalade komiser atanması yoluyla sonuç alınmaya çalışılması konusunda bir mutabakat sağladıklarını ortaya koymaktadır.

Söz konusu devletlerin yabancı Fevkalade komiser atanması ve ıslahat hareketlerinin bu tarzda yapılmasını istediklerini, Makedonya bölgesinde uygulanan buna benzer bir modeli örnek aldıklarını, Osmanlı Devleti'nin reformlar konusunda daha fazla gecikmesinin bu devletlerin Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını da dikkate almadan doğrudan bir müdahaleyi göze aldıkları ve bunun sonucunun da Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Vilayetleri'nin tamamen Osmanlı hakimiyetinden kopartılacağı şeklinde olmuştur.

Rıfat Paşa bu paraleldeki görüşlerini 27 Haziran 1913 tarihli Sait Halim Paşa'ya gönderdiği bir diğer yazıda daha çok detaylandırmıştır. Büyükelçi, ünlü Fransız yazarlarından Mösyö Victor Berar ile Bogos Nubar Paşa tarafından verilen bir konferanstan bahsetmektedir¹¹⁶. Büyükelçi, Mösyö Victor Berar'ın yaptığı konuşmadan bahisle doğu ticaretinin geçmişten bu güne kadar Ermenilerin elinde olduğunu, Alman gazetelerinin bu dönemde Ermenilerin haklarının savunuculuğunu üstlenmelerinin manidar bulduğunu, bu savunuların ardında Bağdat demiryolunun olabileceğini, çünkü Adana Vilayeti'nden¹¹⁷ sonra bu demiryolunun güvenliğinin önemli ölçüde Ermenilere bağlı olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Büyükelçi, Mösyö Victor Berar'ın sözlerine devamla bu durumun devam ettiği takdirde Almanların Mersin'e Rusların Trabzon'a İngilizlerin Kuveyt'e çok kolay bahaneler üreterek asker çıkartabileceklerini Irak ve doğu vilayetlerini istila edebileceklerini, Potsdam kararlarının gizli maddesinin Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinin Rusya ile Almanya arasında bölüşülmesi olduğunu, sözlerine eklemiştir. Büyükelçi, Mösyö Victor Berar'ın, kısa bir süre önce yapılan bir görüşmede Draç'a Avusturya, Avlonya'ya da İtalyan askerlerinin çıkarılmasının kararlaştırıldığı bir sırada Ermenilerin katliama uğrayacakları bahanesiyle Alman donanmasının hemen Mersin'e gitmesinin çok belirleyici olduğunu, ancak Arnavutluk'un İtalya ve Avusturya tarafından işgal edilmesinin gecikmesi üzerine eş zamanlı olarak Mersin'e Almanların asker çıkartmaktan vazgeçtiklerini belirttiğini söylemiştir.

¹¹⁶ BOA. HR. SYS, 2817-1/110, 118.

¹¹⁷ Ermeni komiteleri, 1905 yılında Paris'te yaptıkları kongrede Kilikya'nın, (Adana ve Maraş yöresi) bağımsızlığını ilan etmeye karar vermişlerdi. Bu oluşumda Adana, Maraş, İskenderun yöresinde Ermeniler arasında Ortodoksluğu yaygınlaştırarak bu yörelere kiliseler yaparak, kendisi için bir etki alanı yaratmayı hedefleyen Rusya'nın önemli bir rolü olmuştur. Rusya bu girişimleriyle etki bölgesi yaratarak Akdeniz'e ulaşmayı hedeflemiştir. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 64, 65.

Rıfat Paşa, Mösyö Victor Berar'ın, Irak ve Doğu Vilayetleri'nin Rusya, İngiltere ve Almanya devletleri arasında bölüşülmesinin Fransa'nın bölgedeki yararları ile bağdaşmayacağını, Fransa'nın böyle bir durumda dengeleme siyâsetinin bir gereği olarak kendisine Suriye topraklarının bırakılmasını isteyeceğini, ancak Kuzey Afrika ve Fas sorunlarıyla uğraşmakta olan bir Fransa'nın bu bölgede yetmiş bin kişilik bir kuvvet bulundurma mecburiyetinde bulunduğunu, böyle bir atmosferde Fransa'nın bir orduyla Suriye'yi işgal girişiminin Fransa'yı çok zor durumda bırakacağını, söylemiştir. Rıfat Paşa, Mösyö Victor Berar'ın, Fransa'nın kuvvet dağılımının buna uygun olmadığını, 1870'deki Meksika savaşının daha sonraki mağlubiyetler için önemli bir etken olduğunu, dolayısı ile Suriye'ye yeni kuvvet çıkararak bir Fransa'nın bu askerî yükü taşımasının imkansız olduğunu, bundan dolayı Fransa'nın bundan öncelikle ve özenle sakınması gerektiğini ifâde ettiğini, belirtmiştir¹¹⁸.

Rıfat Paşa, Mösyö Victor Berar'ın, Fransa'nın ordusunun dengesiz dağılımını ortaya çıkaracak açmazdan kurtulabilmesi için İngiltere, Rusya ve Almanya'nın Irak ve Anadolu'yu ele geçirmelerinin engellenmesi gerektiğini, Fransa'nın çıkarlarının bu doğrultuda bulunduğunu, bunun en önemli çaresinin de Osmanlı Devleti'nin Doğu Vilayetlerinde önemli ıslahatlar yapması olduğunu, çözümün ancak böyle bulunabileceğini, ifâde ettiğini söylemiştir.

Rıfat Paşa, Mösyö Victor Berar'ın, ıslahat hareketlerinin dört noktada değerlendirilmesi gerektiğini, önceliğin jandarma ve asayişin temin edilmesini, ikinci olarak yargı ve adalet sisteminin daha kapsamlı ve etkili olmasının sağlanmasını, üçüncü olarak inşa ve bayındırlık faaliyetlerine hız verilmesini, dördüncü konunun da idare ve yönetimin yeniden ele alınarak bu konularda yeni açılımlar yapılmasını, önerdiğini, ifade etmektedir. Rıfat Paşa, Mösyö Victor Berar'ın, Osmanlı devletinin bu yenilik ve inşa faaliyetlerini tek başına yapamayacağını, devletin güç ve otoritesinin bunları yapmaya yetmeyeceğini, belirtmiştir. Rıfat Paşa, Mösyö Victor Berar'ın, Osmanlı Devleti'nin Afrika toprakları ile Avrupa topraklarını kısa zamanda kaybettiğini, yukarıda ifâde etmiş olduğu ıslahat çalışmalarının Avrupa'nın kontrolü dışında yapılmaya çalışılması durumunda Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının da kısa sürede elinden çıkacağını öne sürdüğünü, dile getirmiştir¹¹⁹.

Rıfat Paşa, Bogos Nubar Paşa'nın da, genel olarak Mösyö Victor Berar'ın görüşlerini paylaştığını, Ermenilerin maksadının Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü içinde kalmak olduğunu, bağımsızlık ve

¹¹⁸ BOA. HR. SYS, 2817-1/110, 118.

¹¹⁹ BOA. HR. SYS, 2817-1/110, 118.

muhtariyet gibi reel olmayan görüşleri taşımadıklarını, Mösyö Berar'ın ifâde ettiği dört ıslahat konusunun dışında her hangi bir istek ve niyetlerinin bulunmadığını, söz konusu dört ıslahat konusunun Avrupa devletlerinin denetimleri altında yapılmasını istediklerini, bu şekilde gerçekleşecek bir ıslahat hareketinin hem genel barışın korunması hem de Osmanlı Devleti'yle Ermenilerin hakiki çıkarlarına daha uygun olduğunu söylediğini, ifâde etmiştir¹²⁰.

Rıfat Paşa'nın bu konferanstan edindiği izlenimlerle daha önce Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazılarda ifâde ettiği görüşler, aynı paraleldedir. Paşa, Avrupa güç dengelerinin şu an için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması doğrultusunda olduğunu, girişilecek böyle bir toprak paylaşımının şu an için Avrupa barışına hizmet etmeyeceği konusunda Avrupa devletlerinin düşüncelerinin ortak olduğunu, belirtmiştir. Rıfat Paşa, Avrupalı devletlerin ifâde ettikleri dört ıslahatın yabancı bir Fevkalade komiserin gözetiminde bir an önce yapılmasını talep ettiklerini, Bab-ı Âli'nin bu yolu tercih etmesi halinde Ermeni meselesine Avrupalı devletlerin müdahalesinin önlenmesinin muhtemel bulunduğunu, Osmanlı Devleti'nin bir an önce ve yabancı bir Fevkalade komiser denetiminde sözü edilen dört ıslahat konusunda acele etmesi gerektiğini ifâde etmiştir¹²¹.

Rıfat Paşa'nın bu uyarılarının ne denli önemli olduğu çok kısa sürede anlaşılmıştır. Avrupa güç dengelerinin birbirleri ile ilgili hesapları Osmanlı Devleti'ni girmeyi hiç arzu etmediği bir savaşın içinde bulmuştur. Osmanlı Devleti, cephelerde olduğu gibi içeride de Ermenilerle mücadelesinde kendini savunma mecburiyetinde kalmıştır.

D. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA FRANSA-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Fransa'da yaşayan Ermenilerin Osmanlı devletine karşı yaptığı faaliyetlerden birisi de Birinci Dünya Savaşı esnasında olmuştur. Osmanlı devletinden çeşitli nedenlerle ilişkisi kesilen Ermeniler, Osmanlı devletine karşı duydukları kızgınlıkları bir ölçüde de olsa karşıt çalışmalarla gidermeye çalışmışlardır.

Osmanlı devleti karşıtı Fransa'da yaşayan Ermenilerin teşebbüslerden birisi de seferberlik esnasında Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin Osmanlı topraklarına dönmelerini engelleyip bunların askerliklerini Fransa Devleti için Fransız ordusunda yapmaları doğrultusundaki çalışmalarıdır. 19 Eylül 1914 tarihli bir belgede Paris

¹²⁰ BOA. HR. SYS, 2817-1/110, 118. Bogos Nubar'ın Islahat Sorunu üzerine görüşleri hakkında bkz. Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 86-89.

¹²¹ BOA. HR. SYS, 2817-1/110, 118.

konsolosu Galip Şevki'nin bir yazısından, daha önce Osmanlı diplomatik temsilciliğinde görevli olup yolsuzluk ve liyakatsizlikten dolayı bu görevinden uzaklaştırılan Nouridjian Efendi'nin başkanlığında gönüllü bir Ermeni komitesinin kurulduğunu, bu komitenin seferberlik nedeniyle Osmanlı topraklarına geri dönmek isteyen bazı Ermeni gençlerini kandırıp bu gençlerin gönüllü olarak Fransız ordusunda görev yapmaları doğrultusunda çaba sarf ettiklerini, hatta zaman zaman Ermeni gençlerini tehdit ederek bu amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştıklarını, anlıyoruz. Nouridjian Efendi'nin başkanlığındaki komitenin bu çalışmalarının yanında faaliyetlerini sadece Ermenilerle sınırlı tutmayıp Osmanlı Devleti'nin diğer farklı milletlere mensup vatandaşları üzerinde de çalışmalar yaptığı, bunun yanı sıra Albert Foe ile Şerif Paşa'nın da Fransız ordusuna gönüllü yazılmaları konusunda Osmanlı vatandaşlarına telkin ve tavsiyelerde bulduklarını da anlamış bulunuyoruz.

Osmanlı dış temsilciliklerinin yapmış olduğu araştırmalar sonucunda Paris Büyükelçiliği ile Konsololuğu Avukatlığından çeşitli yolsuzlukları nedeniyle uzaklaştırıldığı anlaşılan Nouridjian Efendi'nin Osmanlı vatandaşlarına uzaklaştırılmadan önce vermiş olduğu belgeler incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda Nouridjian'ın Ermenilerden asker toplamakla görevli olduğu Almanya- Fransa savaşının başlamasından sonra bu tür belgeler verdiği ortaya çıkarılmıştır¹²². Nouridjian Efendi Rahip Yağışe'nin seferberlik esnasında İstanbul'a dönmek üzere konsolosluğa başvurarak bedava bilet alan Karabet Magakyan adlı kişi hakkında asılsız ihbarlar yaptıkları, polisin bu ihbarlar sonucunda birkaç gün Karabet Magakyan'ı tutukladığı, Magakyan'ın Fransız ordusuna gönüllü yazılması karşılığında serbest bırakıldığı ve kendisine Nouridjian imzasıyla bir mektup verildiği, görülmüştür. Bu durumun o bölgelerde yaşayan ve dönmek isteyen Osmanlı vatandaşları üzerinde aksi tesir yaptığı, ayrıca, Albert Foe ve Şerif Paşa'nın da vatandaşların Osmanlı topraklarına dönmemelerini teşvik ettikleri, çeşitli dış temsilcilik raporları aracılığıyla da teyit edilmiştir¹²³. Fransa'daki Ermenilerin faaliyetleri bununla sınırlı kalmamıştır. Ermeni gönüllüleri adına Paris'te Aram Turabyan adlı kişi de Fransız Milleti'ne hitaben bildiri yayınlamıştır. Turabyan bildirisinde Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Fransa'da bulunan Ermenilerden elli kişinin gönüllü olarak Lejyon Etrangere'e başvurduklarını belirtmiştir. Turabyan, bildiride özet olarak Ermenilerin Fransa'nın yanında savaşmalarının bir vefa borcu olduğunu, İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşta Ermenilerin Rusya ile hareket edeceklerini ve Doğu'da Belçika rolü oynayacaklarını belirtmiştir. Turabyan çıkarlarının Rusya ile olduğunu, Rus ordusunda çarpışan

¹²² BOA. HR. SYS, 2141/3.

¹²³ BOA. HR. SYS, 2141/3.

Ermenilerin önemli görevler ifa edeceklerini, Ermenistan'ı Türk boyunduruğundan kurtarmak için öleceklerini, ifade etmiştir. Turabyan, Ermenilerin, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın yanında savaşarak Avrupa ve Asya'dan Türkleri kovacaklarını dile getirmiştir¹²⁴. Fransa'daki Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı esnasında Fransız ordusunda gönüllü olarak savaşmışlar, Fransız ordusunda gönüllü Ermeni alayları oluşturmuşlardır. Ermeniler aynı zamanda Fransız ordusuna önemli miktarda para yardımı da yapmışlardır. Fransa'daki Ermeniler, aynı zamanda bu tür faaliyetlerin diğer ülkelerde yaşayan Ermeniler arasında da yaygınlaşması için çaba göstermişlerdir. Bu tür örneklerden birisi de Arşak Çobanyan faaliyetleridir. Savaşa girmeden önce Paris'te oturan yazar Arşak Çobanyan, Amerika'da Hınçak Reform Komitesi'ne yazdığı bir mektupta bu tür teşebbüslerden bahsetmektedir. Çobanyan, mektubunda; Ermeniler olarak savaşa dahil olmaları gerektiğini, dünyanın her yerine dağılan Ermenilerin İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yanında yer almasını, Paris Ermenilerinin Fransız ordusuna önemli ölçüde gönüllü asker ve maddi destek verdiğini, Amerikalı Ermenilerin Fransız ordusunda gönüllü asker olarak çarpışmaları gerektiğini, Amerikan gazetelerinde gönüllü Ermeni askerleri ile ilgili sürekli haberlerin çıkmasına gayret etmelerini, ifade etmiştir¹²⁵.

Bu olaylarda da Ermeni komitelerinin nasıl çalıştıkları ve Ermeni din adamlarının bu komitelere nasıl yardım yaptıkları, propaganda çalışmalarına ne denli önem verdikleri açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Fransız din adamlarının Ermeniler lehine ve Osmanlı Devleti aleyhine yaptığı çalışmalar I. Dünya Savaşı esnasında da sürmüştür. Fransız Papaz Anatoli (Emmanuel) Mezeri'nin kaleme aldığı Trablusşam Rum Katolik Kilisesi'nde I. Dünya Savaşı başlangıcından bu yana saklanmış ve beraberinde şifre ile yazılmış mektup ve bazı belgeler bulunmuştur. Bu belgeler arasında Fransızların Suriye'yi işgalini tasvip eden belgelere rastlanmış ve daha sonra da bu belgelerin birer nüshalarının Jean Dumont ile Fransa'ya gönderdiği anlaşılmıştır.

Yapılan incelemeler sonucunda ele geçirilen evrakta “en derin sevgilerimizle Fransa'nın işgalini selamlıyoruz. Fransız büyük ailesi içine kesin şekilde gireceğiz. Kısacası, iç açıcı doğu ülkelerini asırlardan beri zulme uğrayanların kanlarıyla sulamakta olan uğursuz, zalim ve adaletsiz, barbar adıyla nefret edilen bir hükümetten kendimizi uzaklaştırıp gerçekten Fransız olacağız. Türkiye, öğretmeni Almanya'nın derslerini fazlaca takip ettiği için vahşi hayvanların merkezi olan Anadolu'nun kapalı dağlarının ardına giriyor. Binlerce zulme uğrayanın kanları renginde olan kırmızı fesi,

¹²⁴ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 141-143.

¹²⁵ Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens..., s. 163, 164..

gururla yücelten baskıcı ve hatta sultanın saray facialarının sessiz şahidi olan, Türk kaba çizmeleri altından kurtuluş saatini bekleyen eski Bizans'ın göz yaşlarını saklayan latif Boğaziçi sahillerini, Türkiye'yi dâîmi bir şekilde terk ediyor. Fransız avcıları ile müttefiklerinin son narayı atarak vahşi bir hayvan gibi kovalamakta oldukları, tebaası tarafından iğrenilen ve bütün medeniyet alemince hakarete uğramış bulunan Türkiye, uğurlar olsun. Tarih senin kanlı sayfalarını yırtıp intikam ateşine atсын. Git, yalnız nefret perdesi sayfaları bundan böyle senin cinayetlerini gelecek yüzyıllara yayıp ilân edecektir. Uzun kayboluştan sonra Elizays'ın dönüşünü selamladığımız gibi Fransa'nın Suriye'ye dönüşünü de delicesine bir halde selamlarız. Fransız borusunun pek yakınımızda daima Fransız havalarını çalacağı yani üç renkli bayrağın gölgesinde hevesli, her bulunduğumuz Golova horozunun sabahın gelişini duyurmak için öttüğü ve yeni bir hayat tarzını selamladığı vakit duygusuz kalamayacağız" v.b. cümleleri yazılmıştır¹²⁶.

Osmanlı askerî hareketi hakkında Papaz Anatoli'nin kendi el yazısı ile kaleme aldığı bazı şifreli evraklarda da Fransa ordusunun Trablus ve Suriye sahiline saldıracağı haber alındığından gelecek vapurlardan birisiyle Fransa'ya annesine ve arkadaşlarından Abba Lebon, Abbe Budeseul ve Louis Lancelot ve daha başka rahiplere göndermek üzere hazırlanmış olduğu mektuplar bulunmuştur. Bulunan mektuplardan Papaz Anatoli'nin Osmanlı Devleti'nin savaş yaptığı düşmanları yararına bilgi edinme girişimlerinde bulunduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Bu belgeler doğrultusunda Şam Sıkıyönetim Mahkemesi'nin vermiş olduğu idam cezasını, Enver Paşa da 19 Ağustos 1916 tarihinde tasdik etmiştir¹²⁷.

Söz konusu Papaz Emmanuel'in ve kendisine yardım ve yataklık eden ve diğer zanlı olan Trablusşam Matranı Yusuf Dumani'nin, kendisinin casusluğunu bilerek matranhanede alıkoyduğu hakkında hiçbir delil olmaması ve sadece savaş halinde bulunan devletler tebaasının Trablusşam'dan uzaklaştırıldıklarını bildiği halde adı geçen Emmanuel Mezeri'nin matranhanede kalmasına izin vererek düşman devletlerle haberleşmesine alet olduğu ve durumun kendisinin kayıtsızlığından kaynaklandığı kanaati oluştuğundan kendisine yüz elli Osmanlı lirası para cezası verilmiş bunu ödemediği takdirde de dört yüz gün hapis cezasına çarptırılmıştır. Rahip Emmanuel Mezeri'nin idam edilmesi konusunda Amerika Birleşik Devletleri aracılığıyla Fransa Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden bilgi istemiştir. Amerika Birleşik Devletleri, Fransa'nın kendisi aracılığıyla Rahip Emmanuel'in niçin idam edildiğini bilmediğini, adı geçen idamına dâîr mahkeme kararını edinme isteğini, bu kararın Fransa'ya gönderilmediği takdirde Fransa'nın da buna misilleme olarak

¹²⁶ BOA. HR. SYS, 2265-7/5, 8, 9, 17- 20.

¹²⁷ BOA. HR. SYS, 2265-7/5, 8, 9, 17- 20.

gerekli uygun gördüğü tedbirleri alma hakkını göreceğini kendilerine bildirdiğini aktarmıştır.

Fransa'nın Amerika Birleşik Devletleri aracılığıyla istediği mahkeme kararları ile suç unsurlarının kanıtları yine Amerika Birleşik Devletleri vasıtasıyla Fransa'ya gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu kararı almasında kanuni bir zorunluluk olmadığı halde, Fransa'nın elinde bulundurduğu Osmanlı savaş esirlerine karşı yapabileceği misilleme düşüncesinin etkisinin olduğunu görüyoruz. Misillemenin önüne geçebilmek için casusluk fiilinin yapıldığı yer, tarih, yapılma şekli, konuya delil teşkil eden uzun bir alıntısını yaptığımız mektup, bu mektubun hangi tarihte yazıldığını ortaya koyan vesikalar ve casusluk suçunun kesin olarak işlendiğinin diğer belge ve bilgileri dosyaya konularak bunların tamamının Amerika Birleşik Devletleri aracılığıyla Fransa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır¹²⁸. Burada da Rahip Emmanuel Mezeri'nin Osmanlı Devleti aleyhine hangi faaliyetler içinde bulunduğu kesin belgeleriyle ispatlanmıştır.

SONUÇ

Fransa, başlangıçta Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi hükümlerinin Osmanlı Devleti'ni yükümlülük altına sokan Doğu Vilayetleri'nde gerekli ıslahatların yapılmasının Büyük Devletler tarafından gözlemlenmesi hükümleri çerçevesinde, Ermeni sorununa doğrudan müdahil olmuştur. Bu müdahaleler, daha çok Doğu Hıristiyanlarının geleneksel koruyucusu şapkası altında ortaya çıkmıştır. Fransa'nın başlangıçta daha çok din özgürlüğü, yaşam şartlarının iyileştirilmesi, memurların vatandaşlara iyi muamelesi gibi iyi niyetli yaklaşımlarının ardında bu unsurların birer maske olarak kullanıldığı kısa sürede anlaşılmıştır. Fransa'nın bu yaklaşım tarzı Fransa-Osmanlı Devleti ilişkilerini zaman zaman gerginleştirip kopma noktasına getirmiştir.

Fransa, gerek Osmanlı Devleti nezdinde bulundurduğu diplomatik temsilcileriyle gerek kendi milletinden olan din adamlarıyla, gerekse Osmanlı Devleti'nden daha çok anarşist hareketler nedeniyle uzaklaştırılan Ermenilere, kucak açmıştır. Bu isyancı Ermeniler, Fransa'da çok rahat bir şekilde örgütlenme imkânı bulmuşlardır. Fransa'da uygun bir örgütlenme imkânı vererek Ermenilere destek sağlamıştır. Fransa topraklarında örgütlenme imkânı tanıdığı Ermeni komitelerinin buradan Osmanlı topraklarında plânladıkları isyana ön hazırlık, propaganda, basın çalışmaları, gizli yollardan doküman sokulması, çete mensupları arasında haberleşmenin

¹²⁸ BOA. HR. SYS, 2265-7/5, 8, 9, 17- 20.

temini, silah sevkiyatı, v.b. konularda yardım ve yataklık yapmalarına izin vermiştir.

Fransa, Osmanlı Devleti ve Ermeniler konusunda, İngiltere ve Rusya'nın Ermenilerle ilgili bilinen himaye edici ve kışkırtıcı siyâset tarzını büyük bir içtenlikle destekleyen bir yöntem izlemiştir. Zaman zaman Fransız devlet adamlarının iki yüzlü bir şekilde söylem olarak ortaya koydukları Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tarihin derinliklerinden gelen iyi dostluk ilişkileri çerçevesinde arabuluculuk görevi üstlenmeleri çabaları, Fransa'nın gerçek niyetlerini engelleyememiştir. Bu iyi niyet ve arabuluculuk sözleri boş birer temenniden öteye geçmemiştir.

Fransa, yeri geldikçe hürriyeti, zamanı geldikçe de milliyetçiliği savunmayı bırakmamış, önceki kısımlarda detaylarıyla vermeye çalıştığımız gibi genellikle bütün İstanbul'da bulunan Fransız Büyükelçileri, Ermeni sorununda Osmanlı Devleti'nin menfaatlerinin aksine bir duruş sergilemekten geri durmamışlardır. Tarihi ve siyasî sebeplerden ötürü Osmanlı Devleti'yle menfaatleri sürekli çatışan İngiltere, Rusya ve Fransa bazı dönemlerde yine örneklerini vermeye çalıştığımız konularda , Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin ortak yorumlanması, ıslahatlar, yabancı bir Fevkalade komiser tayini v.b. ortak bir çerçevede buluşmuşlardır. Bu devletler bazen de çıkarlarının birbirleriyle çatışması sonucunda ayrı ayrı siyâsetleri kendi dış politikaları gereğince yürütmeye çalışmışlardır. Bu üç devlet Ermeni meselesinin milletlerarası bir sorun haline gelmesinde ve getirilmesinde baş at görevi görmüşlerdir. Bunlar Osmanlı Devleti aleyhine olan hemen her konuda birleşebilmişler, kendi aralarında zaman zaman yaşadıkları duruş farklılıklarını bir tarafa bırakarak ortak çıkarlarını aynı bakış açısıyla yorumlama becerisini göstermişlerdir.

Almanya, Avusturya- Macaristan ve İtalya da Ermeni meselesinde çok ciddi bir duruş sergilememişlerse de İngiltere, Fransa ve Rusya'nın siyâsetlerine karşı çıkan sert bir tavır da geliştirmemişlerdir. Genellikle de Ermeni meselesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun genel olarak izlediği siyasî anlayışa soğuk ve mesafeli durmuşlardır. Amerika Birleşik Devletleri de çoğu zaman ikinci grup olarak niteleyebileceğimiz bu devletlere daha yakın bir politika izlemeyi kendi milli çıkarları açısından daha uygun bulmuştur.